

НАША КНИГОЗБИРЛЯ

НЕСТОР ОЛЕЖКО

Аграрна політика большевиків

(Спроба історичного аналізу)

1947

Ч. 5

НЕСТОР ОЛЕЖКО

**АГРАРНА ПОЛІТИКА
БОЛЬШЕВИКІВ**

(Спроба історичного аналізу)

diasporiana.org.ua

»НАША КНИГОЗБІРНЯ«

I.

Відомо, що в революції 1917 р., а також і в громадянській війні, що наступила безпосередньо по ній, основну й вирішальну роль відіграло селянство. Отже треба було сподіватися, що воно в першу чергу досягне позитивних наслідків і що його політичні і господарські прагнення будуть задоволені. Але сталось не так і всім відомо, що якраз селянство найбільше потерпіло від революції, бо аграрна політика советського уряду особливо після 1929 р. була спрямована проти селянства, проти його життєвих інтересів.

Було б великою помилкою розцінювати жовтневу революцію як пролетарську. Ані під час самої революції, ані в наступній громадянській війні пролетаріят на відіграв вирішальної ролі. Лише незначний прошарок був зорганізованим і тому активним і провідним. Головною силою було селянство, що в той час носило на собі військові шинелі з першої світової війни та тримало в руках зброю, бо революція застала його саме в стрілецьких окопах.

Увесь прогресивно революційний рух у Росії і в Україні за останніх сто років був скерований на те, щоб знайти спосіб розв'язання аграрного питання та встановити такий правний порядок, який в першу чергу міг би розв'язати «селянське питання». Правда, вже з половини минулого сторіччя на політичну арену виступає пролетаріят, що веде політичну боротьбу, але його метою було — розв'язати всякі економічні питання і вибороти загально-громадські свободи, як свободу слова, друку, союзів, запровадити конституційні форми державного ладу і т. ін. Навіть найбільш революційне крило соціалістичного руху, що оформлювалося після 1902 р. як окрема большевицька партія, — не ставило перед собою завдань змінювати економічних основ форсування засобами виробництва, як свою найголовнішу точку програми.

Основні сили громадського руху завжди скупчувались в селянстві, тому вся праця, що зосереджувалась у зміні існуючого порядку, була скерована в тому напрямку, щоб у першу чергу розв'язати аграрне питання. Щоб з'ясувати собі суть народно-

господарських і громадських процесів у Росії і в Україні, мусимо насамперед познайомитися з аграрною еволюцією села.

Вирішальну роль в дальшому розвитку селянського господарства відіграв закон 19. лютого 1861 року про звільнення селян від кріпацтва. Знесення кріпацтва вже з початку минулого сторіччя зробилося невідкладною konieczністю. Розвиток індустрії вимагав особистої незалежності селянства, бо індустрія мала б черпати робочу силу з цієї частини населення. Той же розвиток індустрії не міг погодитися з тим, щоб надалі штучно зберігати натуральне виробництво, що на нім базувалося кріпацтво. Технічний рівень промислового виробництва досягнув у той час такого ступеня розвитку, що продукція промисловості і ціною і якістю далеко випереджала продукцію селянства в його натуральному господарстві. Домашнє селянське ткацтво, наприклад, стає нераціональним при застосуванні фабричного виробу полотна, як також виготовлення багатьох предметів у кузнях стає безглуздим при застосуванні механічних та ливарських заводів і т. ін. Крім цього з'являються на ринку деякі предмети вжитку, яких зовсім не можна виготовити в кріпацькому домашньому господарстві, а які більше і краще задовольняють потребу громадян.

Все це утворювало такий стан, який мусів довести до знесення кріпацтва або правним, або революційним шляхом. Кріпацтво з його натуральним господарством мусіло звільнити місце для розвитку грошового господарства та обумовити можливість вільного громадського розподілу праці.

Вже бунт Пугачова наприкінці XVIII ст., що був по суті селянською війною, аналогічною до тих війн, які були колись у Німеччині й у Франції, до основ захитав кріпацтво. Треба думати, що історики мають рацію, коли заявляють, що похід Наполеона в Росію мав би зовсім інші наслідки, якби він поруч із збройними перемогами приніс звільнення з кріпацтва.

Повстання «декабристів» і громадські заворушення 30 і 40 років минулого сторіччя, — все це, без сумніву, доводило konieczність селянської реформи, і ця реформа назривала з кожним днем. Проте, старий право-порядок силою, зберігався до 61 року і тому, як усякий примусовий устрій набирив характеру жорстокого і найбільш одіозного режиму. Кримська війна 1855-1866 рр. поклала, врешті, кінець кріпацтву й приготувала маніфест про волю селян в 1861 році.

Однак ця реформа не тільки не розв'язала аграрної проблеми, але в багатьох випадках утворила такі умови, що незабаром привели до ще більшого загострення селянського питання.

Треба зазначити, що натуральний характер сільського госпо-

дарства, що існував до того часу, слабе залюднення міст і майже повний брак шляхів при колосальних теренах Росії — все це не могло забезпечити великого ринкового попиту на продукти сільського господарства. Землевласник передусім був позбавлений можливості одержувати «диференціальну ренту», а для значної кількості господарств багато продуктів взагалі не мали ніякої ринкової ціни через неможливість доставити їх на ринок.

Капіталістична прибутковість дідицьких господарств була надзвичайно низька. Це, а головне наявність безплатної праці селян, виключало будь-який сільсько-господарський прогрес, як нпр., застосування машин і т. д. Тому техніка землеробства не могла поступити вперед.

В той час міська промисловість, що розвивалася досить буйно, випускала все нові вироби і низькими цінами заохочувала купувати їх, чим спонукала громадянство набувати грошеві засоби. Цілком природний був той факт, що дідичі переводили все більшу й більшу кількість своїх кріпаків з «барщини» на «оброк», коли селяни давали дідичеві не частину свого робочого часу, а частину грошевих засобів, що вони заробляли поза дідицьким господарством. Справделиво в літературі цей період названо періодом «оскуденія дворянства».

При подготовленні проекту селянської реформи дідичі, що в їх руках у той час були всі державні інституції, бажали надати реформі такий напрям, при якому їх інтереси не потерпіли б, а навпаки, щоб коштом реформи вони могли поліпшити своє господарське становище.

Водночас уряд був зацікавлений у тому, щоб після реформи спроможність населення оплачувати податки не зменшилась і щоб сама система стягання податків не ускладнювалась надмірно. До 61 року всі податки сільського господарства сплачували дідичі від кількості т. зв. «реєстрованих душ» (періодичний статистичний облік кріпаків). Коли селянство стало самостійним платником податків, треба було забезпечити своєчасну вплату як державних, так і комунальних податків. Взагалі слід зазначити, що фіск у значній мірі віддзекалював напрямом московського (російського) аграрного законодавства. Колективізація села при більшовиках також мала на меті в першу чергу розв'язати податкове питання.

Ще одна справа, що також відбилася на змісті реформи 61 року, була та, що дідичі мали одержати матеріальну компенсацію за ту землю, яка переходила у власність селянина. Ця компенсація мала забезпечити дідичам можливість провадити далі

своє господарство в нових умовах, а також полегшити їм важке матеріальне становище.

Домінуюче становище дідичів у політичному житті держави того часу дало їм змогу спрямувати реформу відповідно до їх інтересів і тим підтримати ще раз історично пережиту форму сільсько-господарського виробництва.

Знесення кріпацтва розв'язало фактично лише питання особистої незалежності селянства і то тільки умовно: правне обмеження селянства залишилося й надалі майже без змін. Селяни підлягали окремому судові, мали обмежене право особистого руху (пересування), підлягали фізичній карі за провини і т. д.

Найголовніше полягало в тому, що реформа 61 року не розв'язала остаточно земельного питання. Реформа передала землю селянам не безкоштовно, а за встановлену урядом ціну, при чому обов'язок виплачувати ті гроші дідичам уряд узяв на себе і виконав це під час реформи, а за те селяни мусіли протягом 40 років сплачувати державі т. .в. «викупні платежі».

Таким чином селяни фактично купували землю, але власність їй вона не ставала. Правних ознак власності, себто права продажу, чи купівлі селянин не набував. Земля ставала власністю сільської громади, а вона періодично розділювала її між членами громади пропорційно до кількості членів родини. Селянин таким чином не був землевласником, а тільки користувався землею. За кожним новим розподілом селянський двір одержував землю в іншій кількості та в іншому місці. Не тільки селянин, але навіть і вся громада в цілому не мала права продавати одержану землю.

Приватна власність на землю в той час існувала. Вся інша земля, крім тої, що перейшла від дідичів і була віддана для громадського користування, могла бути предметом купівлі й продажу, і таким правом могло користуватися все населення, в тому числі й селянство. Обмеження таке було застосоване тільки до деяких національностей.

Спочатку закон земельної реформи 1861 р. передбачав можливість переходу громадської землі в приватну власність при умові дотермінового сплачення викупних платежів. Стаття 165 «викупного положення» говорила: «якщо селянин, що бажає відокремитись, заплатить у повітовій казні всю належну з нього викупну суму, тоді громада обов'язана виділити тому селянинові відповідну частину землі можливо в одному місці».

Отже примусове перебування селянина в громаді і неможливість вільно розпоряджатися землею базувалися спочатку тільки на заборгованості селян у держави через викупні платежі. Після

згащення цієї позики державі обов'язковість сталого перебування селянина в громаді відпадала.

Однак в 1893 р. цю статтю скасовано і селянин, якщо навіть заплатив би дотерміново позику, то не мав права відокремити свою землю і виступити з громади.

Слід згадати ще про одну річ, що мала надзвичайно велике значення для формування права приватної власності на землю, а саме, що селянин щорічно платив викупні платежі не за яку-небудь конкретну ділянку землі, а ту частину платежів громади, яка в даному році припадала на нього відповідно до розміру оброблюваної ним ділянки землі. Розмір цих платежів змінювався не тільки залежно від кількості членів його родини, але також від загальної кількості членів родин. Отже наприкінці викупного періоду сума dokonаних сплат селянином не могла бути адекватна щодо кількості землі, яка була в той час у його користуванні. Психологічно селянин не почував себе особою, що поступово набуває право власності на якусь конкретну ділянку землі.

Така форма користування землею була продиктована вимогами більшої гарантії одержати як викупні платежі, так і належні податки. Т. зв. «кругова порука» була основна форма стосунку держави до селянства після реформи 61 року. Всі обов'язкові платежі і то не тільки викупних платежів, але й інших податків сплачувала громада незалежно від того, чи одержала вона від усіх своїх членів внески, чи ні. Те, що не заплатив котрийнебудь селянський двір, розкладалося на інших членів громади.

Таким чином із точки погляду фіску громадське користування землею цілковито гарантувало урядові одержання всіх платежів. Але з точки погляду сільсько-господарського прогресу та інтересів народного господарства в цілому громадський земельний устрій був надзвичайно хибний і на довгий час перешкаджав нормальному економічному розвитку.

Це вже під час самого закону було ясне декому з авторів проекту. В редакційних матеріялах комісії читаємо: «З дальшим розвитком господарських умовин громадський устрій перетвориться в тягар для самого селянства. Перехід громадського користування землею на подвірне буде, мабуть, неминучий. Треба дати громаді законний шлях до природнього, внутрішнього необхідності викликаного розподілу її (землі) на той випадок, якби пізніше виявилось, що вона не відповідає вимогам нового економічного буття». (Матеріяли Редак. Комісії т. III. кн. 1. ст. 231-235, т. IV. ст. 45, т. XI. ст. 190.).

Порядок користування землею відповідно до кількості душ у родині зберігав по суті той самий характер, що існував і при кріпацтві, коли дідич систематично вирівнював кількість землі, що її давав для особистих потреб селянського двора. Отже споживчий характер користування землею таким чином залишився незмінним і після реформи. Він не відкривав нових шляхів для сільсько-господарської еволюції, бо вже, як тільки було опубліковано цей закон, деякі дивились на нього, як на неминучу перешкоду для виробничого прогресу.

Крім того, звільнення селянства з кріпацтва не тільки не розв'язало питання малоземелля, але ще більше його загострило. За обчисленням Лосіцького: »Хозяйственные отношения при падении крепостного права«, кількість земель, що її відібрано у селян, представлялася так:

	Користув. землею до 1861 р.	Відрізано від селян	Відсоток
У нечорноземельн. районах (15 губерній)	14,550.000 дес.	1,437.000	9,9
У чорноземельних районах (21 губернія)	14,619.000 „	3,925.000	26,2

В тих районах, де землеробство було основним джерелом існування, селянство втратило при реформі більш як четвертину своїх земель. В деяких районах цей відсоток був вищий, напр., в Україні 30,8%, в чорноморських степах 30,0%, цебто, де землеробство мало більше промисловий характер, там меншу кількість земель передано в користування селян. Дідичеві в цих районах було корисніше самостійно вести господарство навіть при найманій праці, ніж передавати землю селянам за викупні платежі. Брак землі у селян гарантував дідичеві не тільки робочу силу, але також високі арендні ціни на землю. Треба мати при тому на увазі, що названі райони були найгустіше заселені. Густість населення чорноземельної смуги в 2,8 рази перевищувала середню густість Московщини, а деякі губернії України (Полтавська, Подільська та інші) щодо густоти населення наближались до країн західної Європи.

Отже, реформа 61 року не розв'язала ані проблеми забезпечення землею, ані проблеми користування нею. Навпаки, вона утворила такі умови, які на довгі роки затримали прогрес не тільки сільсько-господарського виробництва, але й промисловости. Перенаселеність не було усунено і вона щорічно збільшувалась.

Толочне трьохпільля (земля під озиме й яре збіжж та толока) і »переложна система« (засіви на протязі багатьох років, а далі багаторічний відпочинок землі) були найбільш розповсюд-

нені форми землеробства, і вони не тільки не могли забезпечити збільшення врожаю, але причинялися до його зменшення. Скасувати ж ці форми і перейти на раціональну систему землеробства не вдалося через непоборні перешкоди з боку земельної громади. Селянин не міг застосувати на своїй землі раціональних поліпшень тому, що він користувався землею лише тимчасово. Ця тимчасовість перешкоджала навіть застосувати угноєння земель. Всяке поліпшення було можливе тільки при повній згоді на це всієї сільської громади. Навіть поорати толоку під пар або приготувати її під технічні культури було надзвичайно важко тому, що в багатьох випадках толока була єдиною пашею для сільської худоби. Тому врожайність 600-800 кг. збіжжя з десятини (1,1 га) була звичайним явищем.

На селі утворювалась аграрна перенаселеність, що викликала надзвичайно важкі наслідки для всього народного господарства. Штучно утворювався надмір робочого населення на селі, а в зв'язку з тим і в місті. Це в свою чергу було причиною низьких цін на робочу силу. Розуміється, що такий стан перешкоджав застосувати машини як у землеробстві, так і в промисловості. Лишок робочої сили затримував природній технічний прогрес. З економічного боку не було корисно робити інвестиції, що зменшують потребу робочої сили при надмірі і дешевій ціні на неї.

Низький вклад капіталів у промисловість і сільське господарство, надзвичайно низька покупна спроможність населення при напів-натуральнім селянським господарстві і нужденна заробітна платня тримали хлібні ціни на низькому рівні, а навіть знижували капіталістичну прибутковість сільського господарства там, де вона мала товарний характер.

Попит на землю з боку селян увесь час зростав і ціни на землю значно перевищували зріст капіталістичної прибутковості сільсько-господарського виробництва. Якщо взяти ціни на землю 1861 року за 100 крб., то в 1914 р. вони сягають 933 крб., а в степових чорноземельних районах навіть 1443 крб., цебто ціни зросли більше, ніж у 14 разів. Хлібні ціни за той же час піднялися лише на 32%, а врожайність на 24%.

Особливо швидко зростають арендні ціни на землю. Аренда набуває характеру т. зв. «споживчої аренди», при якій селянин, що арендує землю, змагає до того, щоб її коштом збалансувати недостачу споживчих продуктів зі своєї землі. Така форма розв'язання споживчого бюджету часто була для нього єдиною можливою, тому він згоджувався на збільшення арендної ціни до такої висоти, при якій вся кількість урожаю, за винятком того, що бракувало йому збалансувати свою споживчу конечність, переходить

до землевласника, так напр., аренда доходила до 20 крб. за десятину (в Полтавській губернії навіть до 30крб.). При середньому врожаю 50 пудів із десятини і при ціні по 0,70 карб. за пуд — валова прибутковість давала 35 карбованці, цебто аренда сягала майже до 60% згального прибутку. На оплату праці селянина, робочої худоби і насіння залишалось усього 15 карб. При мінімальній витраті праці на десятину в 23 дні (зернові культури при екстенсивному хліборобстві) і при 4 робочих днях конях денний заробіток у цьому випадку не перевищує 40 копійок, цебто був значно нижчий за денну заробітну платню в дідицькому господарстві.

Зрозуміло, що при таких надто високих арендних цінах землевласникові вигідніше було здати землю в аренду або продати її, ніж самому обробляти її. Перехід земель від дідичів до селян увесь час зростав, як показують оці цифри:

Площа дідицької землевласности	в 1862 р.	87,181.000 дес.	— 100 %
„ „ „ „	в 1906 р.	49,914.000 „	— 57 %
Площа приватного селянського (не громадського надільного користування землею)	в 1862 р.	5,745.000 „	— 100 %
Площа приватного селянського (не громадського надільного користування землею)	в 1906 р.	25,369.000 „	— 446 %

(„Статистика по движению землевладения в России“, изд 1911 г.)

У зв'язку з цим постійно змінювалося співвідношення «надільної» землі, цебто одержаної після реформи 1861 р. з землею, що її було куплено у приватну власність.

СЕЛЯНСЬКЕ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ В УКРАЇНІ

(в десятинах. Десятина = 1,09 гектара)

	1877 рік				
	надільної громадського користування	купленої у власність	всього	% купленої до надільної	припадає на 1 двір надільної
У 6 лісостепових губерніях	12,161.448	391.006	12,552.454	3,2	8,1
У 3 степових губерніях	6,561.239	761.973	7,323.212	10,1	15,1
В Україні	18,722.687	1,152.979	19,875.666	6,1	9,7

1905 рік

куп- леної	всього	на один двір			% купле- ної до надільної	на- діль- ної	куп- ле- ної	всього
		надільної	купленої	всього				
0,2	8,3	13,347.638	2,568.901	15,916.539	19,2	5,8	1,1	6,9
1,8	17,2	6,779.816	3,044.708	9,824.524	44,9	9,7	4,4	14,1
0,6	10,3	20,127.454	5,613.609	25,741.063	27,9	6,7	1,9	8,9

(„Сільське господарство України“ Народний Комісаріат Земельних Справ, Харків 1923 р. від стор. 10.)

Якщо низькі ціни на робочу силу затримували технічний поступ промисловости, то високі ціни на землю і низькі ціни на хліб спричиняли незначне вкладання капіталів у селянське господарство. Загальна вартість капіталів у будівлях, інвентарі та худобі в середньому не перевищувала 38 карб. на десятину навіть в 1907 році.

Машин у хліборостві застосовували надзвичайно мало. Головним знаряддям оброблення ґрунту майже до кінця минулого сторіччя була соха.

Підчас реформи 1861 року заводів сільсько-господарського машино-будівництва майже не було. На всю Російську Імперію нараховувано всього 53 майстерні та 24 крамниці, при чому ці майстерні працювали в основному не для ринку, а на окремі замовлення. Правда, в ті роки було ввезено велику кількість машин із Німеччини, але попит на них був штучний і швидко припинився. Напередодні реформи дідичі помилково вважали, що їм буде бракувати робочої сили, тому треба буде іноді переходити на удосконалені машини, застосувати їх у своєму господарстві та перебудовувати своє господарство на німецький зразок. Ішла купівля складних машин у великій кількості, що зовсім не відповідали характерові господарства того часу, а робітники не були підготовані користуватися машинами. Машини швидко псувались, або зовсім не були застосовані в господарстві.

Побоювання дідичів виявились безпідставними: браку робочої сили не тільки не було, а навпаки, характер реформи спричинив постійний зріст її. Попит на машини спинився ще в 1879 р. так швидко, як і виник. Загальна купівля сільсько-господарських машин по всій імперії не перевищувала 7,981.000 карб. і на ту суму складалися чотири мільйони карб. з імпорту, а решту покривало внутрішнє виробництво.

На розвиток власного машинобудівництва впливало те, що в 1881 р. було встановлене високе мито на метал. Ціни ж на метал внутрішнього виробництва були надзвичайно високі через те, що він був потрібний для будови залізниць.

Навіть встановлене в 1885 р. мито на імпорتنі сільсько-господарські машини не сприяло зростові внутрішнього виробництва, а лише приводило до рішучого зменшення імпорту. Так у 1883 р. ввезено було до держави 960 тисяч пудів машин, в 1884 р. 1027 тисяч пудів, а в 1885 р., після введення мита, імпорт упав до 485 тисяч, а в наступному ж році навіть до 259 тисяч пудів. Цей імпорт знову почав зростати тільки від 1894 р., коли мито було частково знижене, а частинно знесене.

Таке незначне застосування машин—це найкращий доказ того надзвичайно низького рівня сільсько-господарського виробництва, яке можна було спостерегти на протязі перших 30 років після звільнення селянства з кріпацтва. Інші показники говорять те саме. Так, напр., середня урожайність найголовніших культур у десятиріччях в Україні видавала таку кількість:

	1860—70 р.	1870—80 р.	1880—90 р.
Правобережжя	4,7 центн.	5,4 центн.	7,2 центн.
Лівобережжя	3,8 „	4,1 „	5,9 „
Степ	3,0 „	3,1 „	4,1 „

Кількість худоби на 100 га орної землі була стосунково висока, а саме через те, що було багато випасових площ при толочній і переложній системі хліборобства. Однак скотарство в основному було екстензивно м'ясного, а не продуктивного напрямку.

Через те, що реформа 1861 р. не розв'язала основних аграрних вимог і не забезпечила виробничого прогресу, тому треба було сподіватися, що ці форми користування землею будуть ломатися самим життям.

Ще на початку 90-тих років Валуївська Комісія (урядова комісія законодавчих проєктів) висловлювалась: »Успішний розвиток селянських господарств зустріне рішучу перепону особистої господарської діяльності з боку умов громадського устрою, що тяжать над ним. Зв'язуючи вільну діяльність найбільш корисних для народного господарства членів селянства, громада паралізуватиме в народі всяку ініціативу.«

Дійсно, криза громадського правопорядку почалася зараз же після введення земельної реформи, особливо ж після недороду 1890-1891 рр. Громада зв'язувала передусім найбільш біднішу частину села і найбільш небезпечну його верхівку. Перших тому, що земля громада штучно прив'язувала їх до землі, позбавляючи їх можливості жити не з хліборобства, других тому, що громада перешкоджала поширювати їм свої виробництва, скуповувати землю та застосовувати кращі форми хліборобства. Тому ми спостерігаємо водночас два процеси: біднота кидає свою землю, передаючи її в аренду, та йде до заводів й фабрик, а заможня частина

села скуповує землю у дідичів та веде поруч із громадським своє власне господарство.

Найбільш прихильно до громади ставилося середнє селянство, але його приваблювало не саме громадське користування землею, а «урівнювальний» характер його, та можливість зберегти хоч би умовну пропорцію між розміром користування землею і складом своєї родини, що все зростала. Бажаючи збільшити обсяг землі у зв'язку зі зростом сім'ї, він зовсім не був зацікавлений тимчасово користуватися наділеним йому шматком землі. Тому в багатьох випадках загальний перерозділ землі був досить рідким явищем. Громада, звичайно, обмежувалась до часткових дорізків і відрізків землі головне через зміну складу родини.

У підрахунках Личкова «К вопросу о разложении поземельной общины» у Московській Губернії за 17-ть років на загальну кількість 4.442 громади проведено такі загальні перерозподіли:

1 раз	у 1.655 громадах	— 37,2 %
2 рази	у 1.879 „	— 42,3 %
3 рази	у 395 „	— 8,9 %
4 рази	у 100 „	— 2,4 %
5 разів	у 72 „	— 1,6 %
6 разів	у 338 „	— 7,6 %

Громада своїм «урівнювальним» користуванням землею не забезпечувала селян від павперизації. Ввесь час спостерігається процес диференціації села: відсоток середнього селянства зменшується, а біднішого і заможньо-товарного зростає. Хоч розмір селянського користування землею ввесь час зростає, а саме через заорювання нових і купівлю дідичьких земель, одначе зріст населення значно перевищує зріст користування землею. Від 1860 року сільське населення України збільшилося на 86%, а площа селянських земель лише на 31%. Іде зміцнений процес парцеляції, що не компенсується зростом урожайности. В деякій мірі це вирівнювалося через еміграцію, що в окремі роки досягала великих цифр. Так з України в 1891-1900 рр. емігрувало 336.000, а за наступне десятиріччя 1,196.000 людей. Все ж таки розв'язати земельну тісноту еміграція не могла.

Громадське користування землею не мало сили забезпечити селянство від зубожіння. Вже одного неврожаю в 1891 р. було досить, щоб виявилась повна господарська непевність села: смерть від голоду, масові епідемії та майже цілковита загибель худоби досягли тоді катастрофальних розмірів.

З того часу рух за konieczність зміни земельної реформи все більше зростає. При тому повстають три головні напрямки, з яких

два були революційні, а один належав до прогресивного крила уряду.

З революційних напрямків найбільш енергійним і яскравим борцем за аграрну реформу була партія соціалістів-революціонерів.

В основному їх програма зводилась до таких вимог:

1. Конфіскація без викупу дідицьких, церковних і державних земель та передача їх селянам.
2. Збереження громадського урівнювального користування землею.

Свою вимогу зберегти громаду вони спирали на тому, що на їх думку громада, яка не має приватної власності на землю, найближче приходить до соціалістичної системи виробництва. Вона, зберігаючи такий аграрний устрій, швидше перейде до соціалізму. Крім того, громада сприяє розвитку колективістичної психології селян та освідмлює їх у суспільних інтересах, а також перешкоджає розвитку індивідуалістичного егоїзму, що zarazом полегшує перехід до соціалізму. Урівнювальне забезпечення землею зберігає село від пролетаризації та тим самим дає можливість піти іншими шляхами історичного розвитку, ніж Західня Європа, і позбутися розвитку капіталізму, з його експлуатацією.

Нарешті, згідно з їх думкою, громада найбільше сприяє тому, щоб досягнути найбільшу кількість кооперативних об'єднань селян. Останні мусіли забезпечити селянству досягнути тих переваг, що їх мало велике сільсько-господарське підприємство (об'єднаний збут, купівля, спільна переробка сировини і т. ін.), зберігаючи одночасно всі позитивні риси індивідуального виробництва.

Другий революційний напрямок — марксистський — уважав, що соціалізм можна провадити тільки через пролетарську революцію, що розвиток капіталізму неминучий і що затримувати процес капіталізації не слід. Більше швидкий розвиток капіталізму лише прискорить момент пролетарської революції. Земельна громада, може лише деякою мірою затримати процес пролетаризації села, але ні в якому разі не припинити його, і тому вона мусить бути скасована.

В майбутніх революційних боях селяни будуть приймати активну участь, і революція дасть їм безкоштовно всю землю в особисте користування. Власником усієї землі буде держава.

Прогресивне крило урядових партій, самозрозуміло, не визнавало того, щоб революційним шляхом розв'язувати аграрне питання та конфіскувати дідицькі маєтки, але вважало, що треба своєчасно звільнити селян від форм громадського користування землею, які зв'язували їхню господарську ініціативу, та сприяти

ім у творенні фермерських господарств. Цей прогресивний рух став найбільш дійовим після заворушень, що мали місце в 90 роках внаслідок голоду.

Для характеристики поглядів тодішніх урядових кол ми скористуємось »Записки по крестьянскому делу« графа Вітте, що її він прочитав на надзвичайній нараді про потреби сільсько-господарської промисловости в 1904 р. Вона виявила не тільки погляди самого графа Вітте, що був у той час керівником російського уряду, але також й думки 11.000 місцевих нарад, що їх було скликано на території всієї держави для розв'язання проблеми сільського господарства.

Познайомимо читачів із деякими місцями цієї записки. бо »Століпінська реформа«, що з'явилася після згаданої наради, виявилась прямим продовженням і здійсненням думок, що подав у цій записці Вітте. Він пише: »Місцеві комітети вперто стверджують, що тимчасове користування землею становить непоборну перешкоду поліпшення сільсько-господарської культури, в наслідок чого, з кожним роком збільщується кількість непридатних земель, у вигляді заболочених і замулених земель, висмоктаних і таких, що перетворилися в пустарі і т. п.«.

»Такий порядок користування землею вбиває головний стимул усякої господарської культури — свідомість і певність у тому, що наслідком праці скористується сам працюючий, або близькі йому по крові люди; такої певности не може мати член громади через тимчасове користування. Господарський розрахунок, ініціатива й енергія окремих осіб даремні і в багатьох випадках не можуть бути здійснені. Ці головні двигуни всякої матеріальної культури зустрічають непоборну перешкоду в умовах громадського устрою.« (стор. 87.).

Полемізуючи з прихильниками громади і в першу чергу, маючи на увазі соціалістів-революціонерів, граф Вітте писав: »Як не парадоксально, але доводиться сказати, що громадське користування землею найменше виховує громадське почуття; навпаки, воно зроджує скоріш егоїзм і, що ще гірше, індивідуальне, майже апатичне ставлення до справи.« »Громада не тільки не обороняє селян від пролетаризації, але доводить до зuboжіння всього села«.

»Крім погляду на громаду, як на найбільше надійну гарантію від пролетаризації, висловлювалось переконання, що ця форма користування землею є найближчим ступенем до тих кооперативних союзів, у розвитку яких західньо-європейська наука вбачає розв'язання багатьох сучасних економічних проблем. Однак місцеві комітети справедливо зазначають, що підставою тих хлібо-

робських кооперацій, які повстали на заході, є тверде право власності, забезпечена участь в прибутках відповідно до обсягу діяльності і вкладу капіталу, свобода вступу і виступу з союзу і нарешті, свідоме почуття спільних економічних інтересів, яке можливе лише в умовах високої культури, розвинутої господарської самостійності і правовій гарантії маєткових інтересів.» «Я приєднуюся до поглядів Комітетів», — говорить далі граф Вітте — що кооперативні союзи можливі тільки на ґрунті твердого особистого права власності і розвинутої системи громадянства.» (стор. 84.).

»Громадське користування землею — закінчує він — уявляє собою одну з початкових форм, корисну в умовах примітивного землеробства і недорозвинутого громадського устрою, що не може забезпечити індивідуальні права.« Таким чином і урядові кола і громадська думка на початку ХХ. ст. були готові провести нову земельну реформу, одначе війна з Японією затримала її. Війна, як завжди, найбільш наочно виявила всі політично-економічні противенства, загострила антагонізм окремих господарських прошарків населення та ще з більшою актуальністю поставила питання про аграрну незорганізованість села. В наслідок того виникла революція 1905 р., що охопила всю територію держави.

II.

Слід підкреслити, що хоч революцію вже довгий час підготовляли і революційні партії мали чималу кількість членів, однак цих членів мобілізовано головно з міського населення — інтелігенції та робітників. Селяни масово перебували поза партіями в той час, як основною проблемою, що її мусіла розв'язати революція, була аграрна. Тому виявилось, що революція була недостатньо підготовлена. Тоді, як по містах революційний рух зумів сформулювати свої політичні цілі, як вимоги громадських політичних свобод, парламентарного ладу і низки економічних поліпшень у промисловості, село дійової політичної програми не мало, а свої політичні вимоги зосереджувало в неясному гаслі «землі і волі». Тому участь селянства в революції не носила характеру політичної боротьби і вона виявилась у масових стихійних бунтах. Селяни палили дідицькі маєтки, забирали худобу і продукти, заорювали дідицьку землю й інше. Зруйнувавши найближчий маєток, селяни вважали свою участь у боротьбі закінченою.

Ясно, що така боротьба не могла закінчитись успіхом. Уряд спочатку відступив перед революційною масою і видав 17 жовтня закон про політичні свободи, але незабаром переконавшись,

що революція не має досить зорганізованих сил, перейшов у наступ. Перемога над революціонерами в Москві в грудні 1905 р. мала вирішальне значення.

Отже революція 1905 р. не розв'язала головних питань політично-господарського життя й у першу чергу аграрного питання. Залишилась ще надія, що земельним питанням займеться створена в наслідок революції Державна Дума (парламент). Але ці надії не здійснились: революційний склад першого парламенту був різко протилежним до політики урядової партії. Першу Державну Думу розв'язано саме тоді, як тільки вона приступила до обговорення аграрного питання. Дума відмовилась скоритися розпорядженню щодо її розв'язання, переїхала у Виборг (Фінляндія) і звідти звернулася до народу з закликком до нової боротьби, але безуспішно.

Уряд, позбувшись небезпеки революції та розв'язавши Державну Думу, все ж таки розумів, що відкладати далі аграрну реформу неможливо, бо це зможе довести до нової революції. Тому він видав 9 листопада 1906 року т. зв. «Столипінський Закон». Щоб познайомитися з ним, скористуємося редакцією закону з 14 липня 1910 р., як більше новою. Цей закон «Об измененіях и дополненіях некоторых постановлений о крестьянском землевладеніи» не розв'язав цілковито аграрної проблеми, бо він зовсім не зачіпав питання дідицьких і державницьких земель і нічого не говорив про додаткову передачу земель селянам, але встановлював таку форму аграрних стосунків, при якій значній частині села відкривалася можливість виявити господарську ініціативу. Закон зовсім не ліквідував земельну громаду, але вона перестала бути обов'язковою формою користування землею. Земельна громада мусіла розв'язатись обов'язково лише в тому випадку, якщо вона за весь час свого існування не переводила загального перерозподілу землі. В інших випадках вирішення про ліквідацію громади надавалося компетенції самих селян, але кожному членові громади давалося право вільно виступити з громади і закріпити землю в особисту власність.

Наведемо деякі найважливіші параграфи цього закону (цитуємо з книжки Вознесенського «Действующие законы о крестьянах» видання 1910 р.).

§1. «Громади й окремі володіння селян, в яких не було загального перерозподілу з часу наділення їх землею, переходять у спадкову (участкову або подвірну) форму землеволодіння.»

§ 2. «... ділянки, що перебувають... у безспірному користуванні окремих селян, визнаються їх особистою власністю.»

§ 9. »Кожний господар, що володіє надільною землею за громадським правом, може кожного часу вимагати, щоб закріпити її в його особисту, або спільну з іншими членами родини, власність.«

§ 15. »... кожному господареві дається право закріпити всі ділянки громадської землі, що є в його безперечному (не арендному) користуванні в той час, коли він вносить заяву про це.«

§ 32. »Кожний господар, що йому закріплюється ділянки землі, має право вимагати, щоб громада дала йому замість окремих ділянок відповідний шматок землі і можливо в одному місці.«

Далі в параграфі 47 зазначено, що передача землі є особистою діничною власністю селянина без усяких обмежень, цебто з правом продажу, заставу і т. ін.

Таким чином закон Столипіна не скасував громади примусово, але давав можливість поширити приватну власність на землю та утворити фермерські господарства, т. зв. »відрубні і хутірські«. Коли всю орну землю виділено в одному місці, а садиба і будівлі залишалися в селі, тоді таке господарство звалося »відрубним«. »Хутір« мав у одному місці не тільки орну землю, але й садибу й будівлі.

Напередодні війни виступлення з громади досягнуло таких розмірів:

	Полтавська	Харківська	Одеська	Дніпропетровська
‰ господарств	12,9	22,5	22,5	20,9
‰ землі	11,1	19,7	20,1	24,4

(„Сільське Господарство України“, видання 1923 р.)

Але в зв'язку з тим, що Столипін не розв'язав питання про додатковий наділ землі і не задовольнив вимог селян, особливо найбільш ініціативної та з господарського боку найбільш міцної його частини, — було переведецо реорганізацію селянського земельного банку.

Банк цей був державним, облігаційним. Селянин, що хотів купити землю, переводив це через банк. Він сплачував частину вартости, а на решту одержував позику, забезпечену купленою землею. З продавцем банк розраховувався своїми облігаціями. Ці облігації на бажання можна було продати іншим банкам, або на біржі, при чому уряд слідкував, щоб не було значного відхилення продажної ціни облігації від номінальної.

Землі, що їх купували селяни через банк, майже повністю використовувалися в формі »відрубів« і »хуторів«.

Губерній	% хутірської землі	% відрубної землі
Чернігівська	48,9	51,1
Подільська	25,1	74,9
Київська	59,1	40,9
Полтавська	36,0	64,0
Волинська	81,0	18,0
Харківська	21,9	78,0
Херсонська	28,2	71,1
Дніпропетровська	18,1	81,9
Таврія	21,2	78,8

(„Сільське Господарство України“ Харків 1923 р.)

Після видання закону значно збільшилась купівля землі, що її набували селяни:

• Купівля землі в Україні:

Роки	Кількість купівель	Кількість землі в тисяч. десятин	Вартість в тисячах карбованц	Ціни на землю
1888—1896	79.646	5.877	427.066	72
1897—1905	131.836	7.079	882.752	127
1906—1914	239.233	7.278	1,297.644	196

(„Сільське Господарство України“).

Землю селяни купували головно у дідичів.

Продали землю (в тисячах десятин):

	1894—1903	1904	1905	1906	1907
Дідичі	2.017	1.384	1.137	1.802	2.505
Купці	528	399	348	474	516
Селяни	420	478	393	341	413

Купили землю (в тисячах десятин):

	1.082	759	571	460	520
Дідичі	1.082	759	571	460	520
Купці	592	243	299	220	222
Селяни	1.090	1.143	829	964	1.400

(„Статистика по движению землевладения в России. Европейская часть“, вид. 1909 р.)

Кількість земель, що їх продали дідичі після закону, значно перевищувала попередні роки, навіть 1905 - 1906 рр., коли під впливом селянських заворушень можна було помітити посилений розпродаж дідичами маєтків.

В першу чергу Столипінським законом скористувалася найбідніша частина села і найбільше заможня. Перші закріплювали громадську землю у свою власність, щоб могли її продати, бо для біднішої частини села сільське господарство не було вже головним джерелом існування. Це були люди, що вже довгий час працювали по фабриках і заводах. Для заможної частини закон відкривається в якийнебудь додатковий об'єкт у виробничій ділянці:

кривав можливість приступити до ґрунтового поліпшення хліборобства, поширити користування землею та надати господарству товарового характеру. Селянський земельний банк широко допомагав цьому процесові.

З того часу починається швидкий розвиток кооперативних об'єднань.

Перша сільсько-господарська спілка повстала в 1881 р. в Харкові, пізніше виникли такі самі в Полтаві, Києві та по інших великих містах України. До революції 1905 р. в ці спілки входили в основному дідачі, і ці спілки мали завданням допомагати своїм членам у реорганізації їх маєтків на нових раціональних основах. Після революції склад спілок рішуче змінився. Членами їх стає передусім інтелігенція, що своєю роботою зв'язана з сільським господарством — агрономи, вчителі і т. ін. Їх метою було розповсюджувати сільсько-господарське знання серед селянських мас. Вони організують по селах спілки, що при співпраці місцевого агрономічного персоналу провадять велику культурну роботу. Майже ніяких господарських функцій ці спілки в селах не мають, крім організації «прокатних» (давали с. г. машини в тимчасове користування) і злучних пунктів та торгівлі сортовим насінням. У міських сільсько-господарських спілках поруч із культурною роботою (видавництвом сільсько-господарської літератури, творенням дослідних станиць, контрольних хемічних лабораторій та насінювих станиць і т. ін.) провадилась велика торговельна діяльність. Так, напр., Харківська Спілка мала в Нью-Йорку свою контору і через неї провадила у великих розмірах торгівлю насінням, особливо цукрового буряка. В заміну за свої товари спілка закуповувала в Америці вдосконалені сільсько-господарські машини і привозила їх в Україну. Ця спілка привезла звідти і перші трактори.

Пробуджене сільсько-господарське життя на селі не могло задовольнитися тільки агрикультурною роботою, що її з успіхом провадили спілки. Товарово грошевий напрямок хліборобства в своїому постійному розвитку все більш настирливо вимагав організації зв'язку села з міським ринком, а саме для збуту сільсько-господарських продуктів і закупівлі приладдя та матеріалів, необхідних селу. Ще більшу потребу відчувало селянство в організації дешевого кредиту. Сезонний характер сільсько-господарського виробництва і своєрідна побудова капіталів у селянському господарстві постійно вимагають короткотермінового кредиту. Тут не спостерігається звичайної амортизації капіталу. Та частина прибутку за рілничі продукти, що уявляє собою сплату капіталу, не зберігається в касі, як грошева готівка, а перетво-

вироснується додатковий екземпляр продуктивної худоби, переводиться нові засіви або посадження, купується кращі засівні зерна, або нарешті збільшується розмір капіталу через купівлю нової машини. Тому, коли в селянському господарстві виникає потреба відновити частину капіталу, що амортизувалася, тоді грошева готівка звичайно не збігається з розміром потреби. Через деякий час господар, вигодувавши, напр., додаткову свиню в господарстві, зможе задовольнити цю потребу, але поки це станеться, то тимчасом на покриття йому необхідно мати кредит.

Те ж саме і з обіговими засобами. Сільсько-господарське виробництво в основному має лише один цикл на протязі року, при чому в першій половині цього циклу йде вкладання коштів, у другій — звільнення їх. Обидві частини циклу роз'єднані значним часом, що дорівнює вегетаційному періодові, а на покриття видатків господар також потребує кредиту.

Яка велика була у селянства потреба кредиту, можна перекоонатися вже з того, що приватний спекулятивний кредит одержував 200-300 і більше відсотків прибутку на рік, коли не було кооперативного кредиту.

Перше кооперативне кредитове товариство було зорганізоване ще в 1865 р., але до 1895 р. широкого розвитку цей рух не мав, бо громадська форма користування землею і натуральний характер виробництва перешкоджали розвиткові кооперації.

Зразками кредитових товариств були німецькі організації двох типів: Шульце з Деліча — пайове товариство (на уділах) і Раффейзена — безпайове.

В 1896 р., коли селянське господарство, як вже зазначено, почало втрачати свій натуральний характер, а приватне користування землею досягло вже значних розмірів, уряд видав два зразкові статuti кредитових товариств, що відповідали наведеним типам. Це значно спростило порядок організації товариства. Досить було 20-тьом селянам підписатися під таким статутом, щоб одержати дозвіл на відкриття кооперативи. Товариство одержувало від уряду кредит в розмірі 2.000 карбованців, що його треба було сплатити на протязі 5-ти років і крім того річну позику в висоті 5.000 і більше карбованців, залежно від розвитку товариства. В 2 - 3 місяці після погашення цієї короткотермінової позики можна було одержати нову. Кредитові товариства мали також право приймати ощадності і це було головним джерелом їх оборотів.

Найбільший розвиток кредитових кооперацій почався після революції 1905 р. Напередодні першої світової війни Україна нарахувала понад 5.000 кредитових товариств, що зуміли зібрати

від населення понад 200 мільйонів карб. ощадностей (у золотій вартості) і на таку ж суму мали позики від держави. Кількість членів товариств перевищувала 2,5 мільйона, цебто більше 40% усіх селянських господарств. Товариства платили до 8% від вкладок і брали до 12% від позичок. В товариствах Райффейзенського типу, яких була переважаюча більшість, прибутків між членів не розділювано, а використовувано їх на збільшення власних капіталів і на культурні потреби.

Товариства мали право при деяких умовах (творення спеціальних капіталів) займатися й торговельною діяльністю, а саме збувати сільсько-господарські продукти своїх членів і постачати їм машини, знаряддя та інші потрібні в господарстві предмети.

Від 1906 року на допомогу кооперації прийшли «земства».

«Земствами» називалися органи місцевого сільсько-господарського самоврядування. Делегатів у земство вибирали селяни відповідно до цензового (маєткового) стану і дідичі. Обрані делегати вибирали з-поміж себе постійний керуючий орган-управу. Повітові «земства» обирали губерніяльне.

Фонди «земств» складалися з додаткового оподаткування сільського населення і дотацій з державного бюджету. Вони керували всією сільською освітою, лікарською допомогою, агрономічним обслуговуванням, будовою шляхів і т. ін.

Після 1905 р. «земства» починають організувати у себе «каси дрібного кредиту» та сільсько-господарські крамниці, що проводили свою роботу в основному через кооперацію. Отже вони виконували роллю кооперативних союзів, яких в той час уряд не дозволяв утворювати.

Організація кредиту і системи постачання дуже сприяли поширенню попитові на сільсько-господарські машини, тому імпорт їх і їх внутрішнє виробництво значно зростають:

Споживання с. г. машин (по імперії в цілому).

Роки	Загальне спожив. в тис. карбов.	Коефіц. зросту	Імпорт в тис. карбов.	Коефіц. зросту	Власні виробництва	Коефіц. зросту
1879	7.981	100	4.000	100	3.981	100
1889	7.184	90	2.974	74	4.210	105
1899	27.909	349	15.851	396	12.058	305
1909	78.276	980	43.276	1.008	35.000	870
1910	86.075	1.078	42.075	1.005	44.000	1.110
1911	108.187	1.358	67.873	1.450	50.317	1.270
1912	116.173	1.450	63.545	1.590	52.628	1.320
1913	109.186	1.365	48.678	1.220	60.408	1.520

(„Праці з'їзду Союзу Південно-Західних Земств у Києві в 1915 р.“)

Значення такого швидкого зросту механізації сільського господарства було надзвичайно велике. Для ілюстрації наведемо деякі дані з Полтавської губернії. На протязі майже 1000 років на полтавських ланах працювали дерев'яний плуг і соха. Ще в 1900 р. це примітивне знаряддя було застосоване в 36 відсотках (усіх орних знарядь). За десятиріччя 1900-1910 рр. дерев'яний плуг на 96% був замінений на залізний.

Праця дерев'яним плугом на важкому чорноземному ґрунті Полтавської губернії вимагала запрягати 6-8 волів при участі 3 чоловік у цій роботі. Залізний плуг не тільки підвищував урожайність і якість обробки землі, але він також і звільняв річно до чотирьох мільйонів робочих днів і до 195 тисяч штук робочої худоби (облік із матеріалів Полтавського Сільського Господарства за 1914 рік — журнал «Хуторянин»).

Слід згадати, що в ті роки прибутковість селянського господарства значно піднялася. На її зріст впливала не тільки прискорена механізація виробництва, але й ряд інших економічних умов.

Найперше можна помітити зріст хлібних цін у зв'язку з їх ростом на світових ринках. Хлібні ціни, порівнюючи з останіми роками минулого сторіччя, піднялися в середньому на 36%.

Аграрна реформа в економічному стані селянського господарства спричинила зменшення парцеляції.

Для характеристики більшої стабілізації користання землею наведемо деякі дані з тої ж Полтавської губернії, де процес парцеляції в зв'язку з великою скупченістю населення був особливо помітний:

(Кількість господарств у % до загального підсумку)

Роки	до 3-х дес.	3—9 дес.	9—50 дес.	50 дес. і вище	всього
1886—86	44,6	42,3	12,7	0,4	100
1900	51,8	35,7	11,9	0,6	100
1916	51,8	33,9	13,7	0,6	100

Коли раніше помічався процес переходу з середніх груп у нижчі і кількість малоземельних господарств підвищувалася, то тепер вона стабілізувалась і навіть помітний був перехід середніх господарств у вищі групи.

Прибутковість зростає одночасно з підвищенням врожайності ріллі:

(в пудах із десятини в середньому за 9 років)

Роки	жито	озима пшен.	ячмінь	овесь	гречка	просо	яра пшен.
1886—1894	48	43	50	49	28	44	48
1895—1903	57	59	52	57	32	50	49
1904—1912	67	61	58	64	44	55	50

Так, напр., дані Полтавського Губернаторського Земства подають, що прибутковість з одної десятини піднеслася з 21 карб. 57 коп. у 1887-1896 рр. до 29 карб. 65 коп. у 1897-1908 рр., тобто на 38%, коли прийняти вартість продукції в незмінених цінах.

Збільшенню продуктів сприяв процес інтенсифікації сільсько-господарського виробництва, що тоді зростав. Все більше й більше орано толоки на пар, утворювано четверте поле у плодозміні — технічні культури, засів трави досягав великих розмірів, робочу рогату худобу замінюється продуктивною і т. ін.

Завважати швидкість інтенсифікації можна хоча би по зросту площі цукрового буряка в Україні:

в рр. 1888—89	188.000	дес.
„ 1898—99	223.000	„
„ 1908—09	376.000	„
„ 1911—12	574.000	„

Зауважити швидкість інтенсифікації можна хоча би по зросту площі становив 1,7% початкового числа, а за чотири роки від 1908 до 1912 рр. — 4%.

Треба згадати, що в цьому періоді Україна була вкрита досить густою сіткою дослідних і селекційних станиць, дослідних піль, і що в усіх земствах запроваджено було дільничну агрономію.

Таким чином, увесь період від початку XX сторіччя, особливо від революції 1905 р. до війни 1914 р., можна схарактеризувати, як період швидкого зросту сільсько-господарського виробництва, проникнення с.-г. культури в селянське господарство, сильного розвитку кооперації, значного піднесення прибутковості й стабілізації дрібного користування землею з постійним ростом великого — відрубного й хутірського господарства. Було б одначе помилкою думати, що після революції 1905 р. всі найголовніші питання аграрної політики були розв'язані успішно, та що селянство стало на шлях нормальної еволюції. Основна проблема — наділ землею — залишалася незміненою, що й відбилося на пізніших подіях.

III.

На змінах у селянському господарстві в періоді 1914 — 17 рр. не потрібно зупинятися, бо всі вони були зв'язані з обставинами воєнного часу. Можна певно сказати, що намічені шляхи розвитку залишалися незміненими. Разом з цим війна принесла либоду зміну в психології селянства. Селянство, що становило основну масу армії, в процесі війни починає розуміти, що тягар, який воно несе на собі супроти держави та його криваві жертви в ім'я тієї держави, остаточно повинні нарешті привести до здобуття політич-

них прав у державі. Перебування в армії дало йому можливість почувати себе зорганізованою масою та оцінити силу тієї зорганізованості. Війна, зрештою, озброїла селянство.

Війна, без сумніву, виявила наочно всі хибі віджилого дворянсько-монархічного устрою, всю його нездібність забезпечити піклування армією та народом і його невідготованість керувати армією. Уряд не дав війні ніяких провідних цілей, і велике страждання народу й армії виявилось політично непевним, безперспективним, даремним.

Цілком природно, що в народі не могли не розвинути революційні настрої й тенденції силою змінити існуючий порядок. Втома армії прискорювала цей процес.

Зовсім так само, як невдачна Кримська Війна 1855 — 56 рр. тригодувала селянську реформу 1861 р., а програна війна з Японією закінчилася революцією 1905 р., так війна 1914 — 17 рр. мусіла довести до нової революції. Не можна було сумніватися в її неминучості. Навіть такий гарячий прихильник монархічного режиму, як депутат Державної Думи й лідер правих партій В. Шульгін, що приймає від Миколи II зречення престолу, вже після большевицького перевороту говорив, що його погляд на історичну конечність політичного перевороту залишився незмінний. Можна запевнити, що повалення монархії в березні 1917 р. задовольнило майже всі верстви населення Росії, в тому числі й командний склад армії.

Одначе кожна соціалістична партія ставила до революції свої вимоги.

Історично стверджено, що в перевороті 12 березня 1917 р. петербурзький пролетаріят грав ролю тільки ініціатора. Єдиними виконавцями перевороту були війська петербурзького гарнізону й моряки з Кронштадту. Спроби придушити заворушення залишились без успіху тому, що й фронтові частини приєдналися до перевороту. Яскравим є те, що навіть провідні революційні органи носили назву «Ради робітничих і солдатських депутатів». Цей переворот неодмінно повинен був вирости в народню революцію, що мала б вирішити основну мету маси, що боролися за неї. А що головною силою було селянство, тому революція в першу чергу повинна була вирішити питання про землю та війну.

Найбільшою помилкою революційної верхівки першого періоду було те, що вона не розуміла всієї життєвої конечности і невідкладности цих вирішень. Як відомо Тимчасовий Уряд відклав вирішення земельного питання до неозначеного часу, до скликання Установчих (Всенародніх Законодавчих) Зборів. Війні ж ніяких

певних завдань, крім декількох модерних гасел («оборони революції та свободи») новий уряд не дав.

У зв'язку з цим загально-революційний рух пішов самостійними дорогами й почав стихійно вирішувати наболілі питання. Селянство самостійно ділить дідицькі землі, худобу, запаси; солдати утікають з фронту, встановляють безпосередній зв'язок («братання») з противником на своєму відтинковому фронті і проганяють командний склад.

Політичні угруповання, що прийшли до влади, не очолили народне повстання, не zorganizували цей рух у дійсні політичні форми і цим дали можливість виникнути большевицькому перевороту.

Большевики крім гасла «Вся влада Радам», гасла політично безголового, для мас нічого ліпшого не принесли. Вони також не мали в той час оформленої політичної програми.

Вони не дали масам мети руху, а взяли від мас анархічний, бунтарський прояв, що виявлявся (є природний) народові під час великих громадянських рухів, якщо нарід перебуває на невисокому рівні культури. «Грабуї награвоване», «Земля селянам, фабриці робітникам», «Мир хатам, війна палацам», «Геть війну», «Геть буржуїв», — ось гасла, з якими вели большевики маси в жовтневій бої. Політична помста і насильне відбирання чужої власності були головними стимулами напіванархічного селянського руху. Після приходу большевиків до влади негайно виявилася їхня нездатність до вирішення аграрного питання. Своєї програми вони не мали і тому були змушені взяти програму соціалістично-революціонерів, із котрими, особливо в тому питанні, большевики-марксисты вели безпощадну боротьбу на протязі десятків років. Першим законом був «Закон про соціалізацію землі», тобто на перший плян знову висувався принцип «урівнювального» користування землею, і знову в основу клялася вже пережита форма «общини». Але суттєве те, що цей закон вони видали першого ж дня після приходу до влади. 7-го листопада відбувся большевицький переворот, а в ніч на 8-го листопада був складений перший закон про землю. Большевики добре розуміли, що доля перевороту зв'язана в першу чергу з задоволенням селянських вимог одержати дідицьку землю і цю вимогу закон задовольняв. «Поміщицька власність на землю касується без всякого викупу». (Собрание Узаконений РСФСР 1917 р. ч. 1.)

Форма користування землею не мала в той час актуального значення. Селяни минули її, фіксуючи всю свою увагу й волю на праві одержати землю. Зі зброєю в руках селянин відстоював своє право на землю й натхнений своєю могутністю та пошаною

на протязі трьох років бореться на всіх багаточисленних фронтах громадянської війни й перемагає. Він не задумується навіть над тим, що революція разом зі знищенням дідичського землеволодіння, знищила його особисту власність, заявивши, що вся земля переходить у державну власність. Частково це пояснюється тим, що громада, що існувала на протязі багатьох десятків років, не сприяла розвиткові власницьких поглядів на землю. Більша частина середнього селянства вважала, що «земля Божа» і що нею може кожний користуватися, хто на ній працює, та що розмір користування повинен відповідати розмірам сім'ї, її життєвим інтересам.

Однак, як уже сказано вище, від кінця минулого століття й особливо після 1905 р. та Столипінської реформи йде зміцнений процес набуття селянами землі й закріплення надільних земель у власність. Та категорія селян не могла бути байдужою до форми своїх прав на землю. Під час громадянської війни большевики повинні були здобути для себе співчуття і підтримку всіх шарів селянського населення, в тому числі й тих, що ґрунтовно почували себе власниками своєї землі. Ленін так вивясняв завдання першого етапу політики щодо селян: «Разом з усім селянством проти монархії, проти дідичів, проти середньовіччя». Той перший період займав час «до жовтня, в час жовтня і в перший період після жовтня, коли все селянство було зацікавлене довести буржуазну революцію до кінця». (Сталін: журнал «Большевик» за 1927 р. ч. 7-8, стор. 128).

Цим і пояснюється той факт, що земельне законодавство большевиків в першому періоді повне суперечностей і неясності, що прагнуло затушувати ряд основних питань користування землею.

Характеристичний для того часу закон «Про землю» — від 5-го лютого 1920 р., що його видав Всеукраїнський Революційний Комітет (так називалися органи большевицької влади в періоді громадянської війни до організації Рад). Треба мати на увазі, що в Україні, що була головною ареною політичної боротьби, все законодавство спізнювалося в порівнянні з Росією й тому умови 1920 р. на Україні слід порівнювати з періодом 1918 — 19 рр. в Росії.

Параграф 2-гий того закону каже: «всі трудові господарства, що існують, і належали досі трудовим селянам-власникам, козакам, колишнім державним селянам і т. д. залишаються непорушними і нехай вони продовжують вільно, без усяких обмежень користуватися всею землею такою формою, якою вони користува-

лися до цього часу (подвірньою, хутірською, відрубною, громадською і ін.). (Збірник Наказ УРСР 1920 р. ч. 1.).

В параграфі 3-тньому того ж закону сказано: »Всі колишні дідицькі, державні, монастирські й удільні землі, сконфісковані ще минулого року радянською владою, переходять без усякого викупу в користування всього українського трудового народу і, впершу чергу, для задоволення потреб на землю безземельних і малоземельних селян і робітників, що працюють на землі. Всі колишні нетрудові власники (дідичі) і нетрудові арендатори підлягають негайному виселенню з своїх економій« (там само). 5-тий і 6-тий параграфи передбачають, що можна безплатно забрати у власників цієї категорії звесь живий і мертвий інвентар та будинки.

Таким чином великих селянських господарств у перший період аграрного законодавства не порушувано. Тільки в одному випадку передбачалась конфіскація земель у них, якщо ці землі вони одержали під час революції з колишніх дідицьких. 7-мий параграф закону звучав: »Всі колишні дідицькі землі, а також радянські господарства, що їх захопили нетрудові прошарки, села, мусять бути негайно передані також без усякого викупу й аренди в користування трудового селянства і в першу чергу безземельного й малоземельного«.

Отже, перші законодавчі акти радянського уряду не встановляли докладно майбутніх форм аграрних стосунків. Їх метою було підняти рсе селянство на боротьбу з старим устроєм, зародити й плекати в ньому великі надії на майбутнє.

Але з часом починається протверезіння селян від екстази боротьби й тоді вони починають усвідомлювати, що революція й на цей раз не виконала їх сподівань.

Насамперед, якою мірою розв'язала революція питання про наділ землею? Якщо порівняти українські дані 1922 р. і 1905 р., цебто років найбільш напруженої боротьби за землю, то вийде таке:

	1905	1922
Кількість дворів у мільйонах	2.721	4.413
„ „ десятин землі в тисячах	22.920	23.935
На один двір	8,4	9,6
На одну людину	1,05	1,28

(„Сільське Господарство України“. Видання Харківського Товариства Сільського Господарства 1923 р.)

Абсолютний приріст користування землею, як бачимо, був менше ніж мінімальний. В порівнянні з 1916 роком усього на 14%.

Сподівання селян, що »революція знищить земельну тісноту« виявилась нездійсненими.

З таким незначним збільшенням площі своїх земель селяни примирилися б, бо вже до війни вони все більше й більше переконалися, що їх матеріяльне становище залежить не тільки і не так від розмірів користування землею, як від типу організації господарства. Селяни все більше й більше усвідомляли те, що в Україні немає абсолютного перенаселення, і що розміри земельних наділів і природні багатства землі становлять ще великі невичерпані ресурси. Великий процес перебудови на нових, більше раціональних основах був характеристичний для передвоєнних років. Таким чином не розділ землі був підставою тієї кризи, що назріла в 1921 р. Головною причиною її була система правних відносин, що їх революція принесла селянам. Передусім система оподаткування. Вона була побудована на таких підставах, що прямо суперечили правному розумінню власности на землю та на результати своєї праці. Була введена т. зв. «продразверстка» (продуктивний розподіл), що полягала в тому, що селянин був зобов'язаний здавати державі в вигляді податку не якусь постійну, законом затверджену частину продукції свого виробництва, але всю продукцію, за винятком дуже обмеженої норми особистого споживання (31 фунт хліба місячно і т. п.), при чому навіть ця норма звичайно залишалась невиконаною. Фактично держава забирала все, крім тієї частини, яку селянинові вдавалося заховати від державних агентів.

Сама ж система стягнення податку не була звичайною акцією податкових органів, а цілком мала характер воєнної реквізиції. Стягання податку провадили озброєні «продовольчі відділи».

Само собою розуміється, що ця обставина виключала можливість якоїнебудь раціоналізації виробництва. Селянство було змушене прагнути до скорочення розмірів своєї господарської діяльності, до ліміту задоволення своїх, дуже обмежених, споживчих вимог.

Не меншим тягарем була для селянського господарства й грошева інфляція. Вона за ті роки досягла виняткових розмірів. Карбованець упав до десятимільйонної частини своєї передвоєнної вартості.

Відомо, що інфляція є додатковим і дуже важким податком, бо зменшення вартості грошей від моменту продажу продуктів або праці і до моменту витрати грошей на закупівлю нових потрібних продуктів, фактично являє собою вилучення частини праці, тобто податок.

Як бачимо, **фіск** і після революції 1917 р. обумовлював собою всю систему правних стосунків до селянства.

Тяжко відбилася на селянстві й ліквідація приватного торгового обороту, заборона вільної купівлі-продажу, повна атрофія промисловости, що виключала можливість якимнебудь способом одержати подукти в замін за продукти землеробства, майже повна атрофія транспорту та ліквідація кооперації.

IV.

Завершеною обставиною в кризі, що назрівала, був неурожай 1921 р., що через цілковите вичерпання звичайних запасів у сільському господарстві, виявився надзвичайно важким. Він потягнув за собою величезне спустошення села, масове вимирання від голоду, майже цілковиту загибель худоби. По Росії й Україні широкою хвилею покотились селянські озброєні повстання, що перейшли і в армію (Кронштадське заворушення).

Уряд був змушений піти на компроміс і повинен був у першу чергу змінити систему оподаткування, бо в цій системі був зосереджений весь сенс політично-економічних стосунків із селянством. Виходить брошура Леніна «Про продподаток», а в слід за нею і самий закон. Від того моменту починається новий період у повоєнному житті т. зв. НЕП (Нова Економічна Політика).

Цим законом встановлено норми здачі продукції селянами державі та залишено свободу розпоряджатися рештою продуктів. Повстала вільна торгівля, право приватної власности на предмети особистого вжитку і на засоби виробництва дрібних (незнаціоналізованих) підприємств, у тому числі й сільсько-господарських.

Корінні зміни провадяться і в земельній політиці. Починається другий період, побудований на основах, що найбільше відповідали середньому селянству. Водночас провадиться агресивна боротьба великими селянськими власниками землі і ніжно обмежуються анархічні споживчі прагнення сільської бідноти при твердому намаганні зберегти з нею політичний союз.

6 березня 1919 р. була видана інструкція «про розподіл земель у тимчасове вирівнювальне користування». Аналогічний закон був і в Росії, що повністю відповідав вимогам селянської бідноти. Пізніше партія так характеризувала напрямок своєї політики того часу: «Партія вважала konieczним ввести в життя цю вимогу селянських мас для того, щоб саме селянство на досвіді позбулося «урівнювальних» дрібнобуржуазних ілюзій». (Молотів: «Політика партії в деревні». (Государств. Изд. 1927 р.). Поступово ліквідуються й «комітети бідноти», спілки наймитів і безземельних селян, що в перші роки після революції були головними провідниками політики радянської влади на селі.

Водночас законом 2 березня 1921 р. встановлено лімітні розміри селянського користування землею, з обов'язковим відібранням лишків у багатоземельних селян. Лімітні норми користування землею на один двір після ряду змін були встановлені від 15 га у густо заселених районах України (Вінницький, Проскурівський і ін.), до 48 га у рідко заселених (Сталінський, Артемовський і ін.).

Центральною фігурою в селі стає середній селянин і щодо нього «необхідно виготовити конкретно, детально, на досвіді праці в селі основні правила і вказівки, якими ми зобов'язані керуватися, щоб стати у відношенні до середняка на ґрунт довготривалого союзу» (Ленін, Том 16, стор. 94.). «З того часу партія особливо вперто почала вимагати тактичного стосунку до основної, цебто середняцької маси села, тактичного, обережного стосунку до психології та звичаю цієї маси» (Молотов: Політика партії в деревні, Госуд. Изд. 1927 р.)

Ця основна політична лінія й відбивається в аграрному законодавстві всього періоду НЕП'у. 22 листопада 1922 р. затверджено Земельний Кодекс України, що пізніше доповнюється, частинно відміняється і кінець-кінцем кодифікується в постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народніх Комісарів від 27 липня 1927 р. (Збірник законів УРСР 1927 р. ч. 40 — 41). Далі ми будемо користуватись останньою редакцією закону: в параграфах 1-го і 2-го закону стверджується скасування приватної власності на землю та націоналізація її державою: «право приватної власності на землю, підземні скарби, води і ліси на території УРСР знесено раз назавжди». «Всі землі на території УРСР, в чийому користуванні вони не були б, становлять власність Робітничо-Селянської Держави».

«Право користуватися землею, щоб вести сільське господарство, мають всі громадяни УРСР (без різниці статті, віри й національності), якщо вони бажають працювати на землі власним трудом» (параграф 9).

В перші часи після революції при націоналізації земель державою не встановлювано зовсім часу користування землею. Тому при переході до «НЕП'у» законом від 2 березня 1921 р. встановлено 3-річний термін користування землею. Новим земельним кодексом землю передано землекористувачам назавжди: «Право на землю, передану в трудове користування безтермінове і може бути скасоване тільки постановою при умовах, вказаних в законі» (параграф 11). Такими умовами могли бути відмова всіх членів селянської сім'ї вести далі сільське господарство, або їх переселення і таке інше.

Виходило, що новий аграрний лад зберігав за селянином право постійного користування землею та передачі землі своїм дітям, тобто зберігав порядок аналогічний, до того, що існував у московській «общині» до Столипінської реформи. Він психологічно не був чужим великій кількості селянського населення. Що торкається іншого майна селян — будинків, насаджень і ін., то на нього зберігалось право приватної власности. «Всі споруди, будинки, засіви і ін. рослини та взагалі все зв'язане з наділом землі, що був в користуванні землекористувача, належить йому» (параграф 24).

Правда, ці права власности були обмежені. Селянин міг продати будинки тільки «на злом». На місці будинки могли бути продані тільки з умовою передачі землі встановленим порядком в користування новому користувачеві.

Насадження, навпаки, не могли бути продані, як дерево, як матеріял, а тільки як діюча галузь господарства. Взагалі продаж нерухомого майна не могла порушувати життєспроможности існуючого господарства.

Характеристичне в радянському законодавстві було те, що власником майна був не господар двору, а весь двір у цілому, всі дорослі члени родини, без згоди яких не можна було провести продаж. Так само землекористувачем був двір у цілому і тому розв'язання всіх питань, зв'язаних зі землею, тобто відмова від неї, зміна форм користування нею і т. ін. могло наступити за згодою всіх членів: «право на землю, що знаходиться в трудовому користуванні двору (господарства), а також на будинки і сільськогосподарський інвентар, мають всі члени двору, у повному його складі, незалежно від статі і віку» (параграф 68). «Представником двору в господарських справах признається домогосподар» (чоловік, або жінка (параграф 69)). «В разі недбайливого ведення господарства двору, що провадить його до руїни, сільська рада, після заяви дієздатних членів двору, може замінити домогосподаря іншою особою з складу того двору. (параграф 70). «Майно двору не може бути присуджене на сплату боргів окремих членів двору в тому числі й домогосподаря», що вони їх зробили для своїх особистих вигід (параграф 72).

Таким чином двір уважався сімейно-трудоим колективом, суб'єктом права. Персональний склад його оформлявся шляхом поіменної реєстрації в сільській раді.

Розділ двору був також урегульований законом, при чому, «щоб не допустити до знищення господарств», що ще тоді існували, та розподілу їх на дрібні немічні частини надано районним виконавчим комітетам «право видавати обов'язкові постанови про

обмеження дальшого поділу господарства між членами родини», (параграф 86).

Другою суттєвою ознакою, незвичайно характеристичною для аграрного законодавства того часу, було введення земельних товариств. До деякої міри вони також являлись аналогами давньої «земельної громади», але за своєю природою, за розміром своїх можливостей ширші від них. Дозволимо собі докладніше зупинитися на вивченні суті нової земельної громади періоду НЕП'у, бо її роля у здійсненні аграрної політики і реалізації прав користування землею була дуже велика. Передусім треба підкреслити що «право на землю може бути здійснене землекористувачем тільки при його участі в земельній громаді з дотриманням установленого громадою порядку користування землею (параграф 10). «Сільськогосподарські колективи, що мають відокремлене користування землею, вважається окремими земельними громадами» (параграф 41).

Таким способом держава мала справу тільки з колективними землекористувачами і на їх ім'я видавала акти на землю, а окремі господарства одержували землю вже від земельної громади.

Своєю структурою, системою управління і деякими функціями земельна громада дуже нагадувала собою кооперативну організацію, але відрізнялась від неї тим, що участь у ній була побудована не на добровільних основах, як у кооперації, та що вона мала право обов'язкових постанов і що свої уповноваження одержувала не від своїх членів, а від держави. До кооперативу вона подібна була тим, що вона так як і кооперативне товариство мала свій статут, була правною особою, вибирала свої органи правління, та робила деякі господарські заходи, що мали на меті обслуговувати членів.

Щоб ясніше уявити собі характер цієї організації, перелічимо його основні завдання:

«Щоб розвинути сільське господарство своїх членів, земельна громада має право:

1. «розробляти й запроваджувати в життя заходи, щоб збільшити продуктивність землі та поліпшити якість продукції сільсько-господарського виробництва, а зокрема встановити громадські сівозміни»;

2. «вживати заходів, щоб якнайбільше раціонально використати земельні площі, проводячи землеустрій, меліорацію і т. ін.»;

3. «запроваджувати в життя як з ініціативи органів влади, так і з власної ініціативи, заходи в боротьбі зі стихійними нещастями, заразливими недугами худоби, шкідниками сільського гос-

подарства, засміченням поля і т. д. та вживати заходів превенційного охоронного порядку»;

4. »допомагати своїм членам об'єднуватися в колективи та в сільсько-господарські й кредитові кооперативні товариства»;

5. »організувати товариські станиці сільсько-господарських машин і приладь, станиці штучного запліднення худоби, а також приймати заходи до переробки сільсько-господарських продуктів»;

6. »допомагати своїм членам здобувати сільсько-господарський інвентар і засоби вести сільське господарство, а також допомагати організації збуту продуктів із сільсько-господарського виробництва та тим самим допомагати сільсько-господарській кооперації».

7. »всіма засобами поширювати серед членів сільсько-господарське знання і культурні способи ведення господарства»;

8. »встановлювати відповідно до чинних законів порядок використання, насаджування і охорони громадських лісів»;

9. »брати участь у будові шляхів...»;

10. »складати прибутково-витратний кошторис...»;

11. »докладати інших заходів, щоб поліпшити й розвинути сільське господарство» (§ 56).

»Земельна громада несе перед державою відповідальність за правильне й раціональне використання земель, розділених в користування окремих господарств і тих, що знаходяться в безпосередньому користуванні громади» (§ 53). В її розпорядженні були і землі запасного розподільного фонду, на котрих громада могла або самостійно провадити господарство, або віддавати їх в аренду.

Членами земельної громади повинні стати всі незалежно від віку й статі особи, що входять у склад тих господарств, що складають громаду, — наймити, пастухи, ремісники та інші пролетарі й півпролетарі села, зв'язані з сільським господарством громади» (§ 47). Правом голосу користувались усі, що досягнули 18-ого року життя.

Громада мала право встановлювати грошове оподаткування своїх членів і вводити обов'язок праці. За кредитові зобов'язання громада відповідала всім своїм майном і капіталами, а »також за порядком, що його встановлював статут, майном своїх членів відповідно до розміру їх користування землею». (§ 59).

Таким чином, у цьому відношенні земельна громада цілкомвито мала прикмету, характеристичну для кооперативних організацій — додаткову відповідальність членів своїм майном за зобов'язання громади. Це забезпечувало земельним громадам можливість користуватися банковими кредитами.

Земельний Кодекс передбачав збереження всіх форм користування землею, що існували до війни, тобто хутірської, відрубної, підвірної та громадської. Крім того, було передбачено колективне користування землею у вигляді комун, артілів і товариств спільної обробки землі. Право встановлення форм користування землею надавалося земельній громаді: «Кожна земельна громада має право зберегти або вибрати інший із передбачених цим Кодексом спосіб користування землею. При переході земельної громади від одного способу користування землею до другого, члени, що не погоджуються з таким переходом, можуть обстоювати попередній спосіб користування землею при виділенні їх земель в одному місці. Розмір земельної площі, що мав би бути виділений, має відповідати фактичному безспірному користуванню тих, що відділюються» (§ 51).

Отже ніяких обмежень закон не встановляв, що більше, він значно послабив ті зв'язуючі умови, що існували в «общині». Сама громада власною постановою могла визначити земельні угіддя, що відносяться до категорії подільних, визначити, за якими ознаками провадиться поділ (за душовою нормою, за кількістю робочої сили і т. ін.), через який час провадиться загальний перерозподіл та як використовуються угіддя, що залишаються в громадському користуванні і ін. В період між громадськими переділами урівнювальне користування землею провадиться шляхом «відрізів і нарізів земельних наділів окремим дворам», при чому якби двір, що його це торкається, не погодився на таку зміну, то він міг би користуватися землею до кінця сівозміни.

Взагалі весь закон, не порушуючи свободи вибору форм, намагався забезпечити селянам довгий, або постійний зв'язок з їх земельними ділянками.

Земельна громада могла змінити місце й межі земельних ділянок окремих дворів, але тільки при потребі провести землекористування.

«Місце і межі хутірських і відрубних господарств, де провадиться поліпшене господарство, можуть бути змінені без згоди їх землекористувачів тільки у випадку особливої кінечності державного значення» (§ 103).

Позиція партії щодо форм користування землею в той час виразно сформульована в праці члена колегії Наркомата Земельних Справ України Триліського — «Аграрне питання та аграрна політика»: «Наше законодавство декларувало й декларує свободу порядків і форм землекористування. Природньо, що цю формулу радянська влада не може покинути, бо цілком зрозуміло, що порядки землекористування, утворені штучно — нежиттєві, засуд-

жені на смерть і в результаті лише дезорганізують господарство». Правда, до кінця НЕП'у (грудень 1927 р.) 15-ий З'їзд Партії Большевиків так сформулював завдання земельної політики, щодо форм користування землею: «Цілковито сприяти зростові таких форм користування землею, що більше допомагають розвитку кооперування і механізації сільського господарства (присілки, ро, сілки і т. ін.). обмежуючи практику виділення на відруби і особливо на хутори та цілковито викоринити їх у цих випадках, де вони ведуть до зросту куркульських елементів».

Однак, ця зміна земельної політики в періоді НЕП'у практично не відбулась. У наслідок вільного вибору форм користування землею в Україні до 1925 р. за даними місцевих земельних органів виник такий стан: 27,1% обцинного 62,0% участково-подвірного, 6,7% відрубного, 3,0% хутірського і 1,2% кооперативного.

В порівнянні з дореволюційним періодом виявилися таким чином різкі зміни: в лісових і лісово-степових районах України громадського користування землею було 24,1%, участкового 75,9%, а в 1925 р. — громадського 5,3%, участкового 84,8% відрубного 5,5% і хутірського 3,5%. Аналогічні цифри й щодо степу, де до революції громада займала 88,8% всього користування землею. Там відсоток індивідуальних форм землекористування її коштом збільшується втриє. Отже саме селянство рішуче висловилося проти громадського землекористування, стало на шлях подвірного, і тільки правні обмеження гальмували більший розвиток хутірського й відрубного.

Земельний Кодекс дозволяв найману працю в сільському господарстві з деякими обмеженнями. Параграф 39-ий говорив: «У трудовім селянським господарстві дозволяється застосувати найману працю лише в тому випадку, коли господарство, що його застосовує, зберігає свій трудовий устрій, тобто коли в роботі господарства беруть участь усі працездатні члени, а наємний труд має тільки побічне завдання. При цьому господарство, що застосовує допоміжний наємний труд, не може втрачати свого трудового характеру». Отже основною умовою застосування найманої праці було збереження трудової участі господаря. Пізніше, в 1927 р. було встановлене й кількісне обмеження наємної праці: не більше 3-ох робітників одночасно на протязі сільсько-господарського сезону. Само собою зрозуміло, що встановити дійсний розмір застосування наємної праці в сільському господарстві надзвичайно важко. Це можна зробити тільки щодо тих господарств, де наймана праця має більш, або менш постійний характер. Користування найманою силою протягом короткого часу природно приховувалось від статистичного обрахунку. З таким застережен-

ням треба ставитись і до даних Центрального Статистичного Управління України, що 15% господарств з усіх застосували найману працю.

Нарешті, треба відмітити в законодавстві ще одне важливе питання аграрної політики — аренду землі. Ще перед виданням Земельного Кодексу Український Уряд 11 квітня 1922 р. видав постанову «Про можливість тимчасово передавати землю в аренду неможливими селянськими господарствами», «в інтересах відбудови сільського господарства і використання до цієї мети всіх сил і засобів українського села, а також із метою утворити умовини зміцнення неможливих господарств» (Збірник Законів УСРС з 1922 р. ч. 18).

Терміну аренди закон не обмежував, але щорічно відновлював. Пізніше 9-ий Всеукраїнський З'їзд Рад 1925 р. в своїй постанові «про сільські господарства» постановив:

»§ 12. Щоб найкраще використати земельні площі й допомогти бідності, що через брак засобів і інвентаря не може обробляти свої землі, З'їзд вважає за можливе продовжити термін аренди землі до 13 років, одночасно поборюючи спекуляцію в аренді, тобто передавання арендаторами права аренди іншим особам» (субаренда) (Збірник законів 1926 р. ч. 48).

Пізніше 15-ий З'їзд Партії большевиків зменшив термін аренди до 6 р. і дав директиви «поступово зменшувати площу землі, що її здавано в аренду в тих районах, де аренда веде до зросту куркульських елементів». У стосунках до селян, що систематично здавали землю, не зважаючи на матеріальну допомогу їм із боку держави й кооперації, передбачено було навіть позбавлення права на користування землею. За передавання арендованої землі в дальшу аренду (субаренду) постановлено було навіть «карати, як за кримінальний злочин».

Не було означено законом розмірів земельної аренди. Народному Комісаріатові Земельних Справ залишалось тільки право, щоб не допускати створення великих господарств шляхом аренди землі, встановлювати ліміт землі, що її дозволяється арендувати одному господареві в тому або іншому районі (§ 281). Обмеженням було те, що «арендатор може взяти землю в аренду лише при умові, якщо він буде обробляти її силами свого господарства, допускаючи наємну працю на основах, вказаних у § 39 Кодексу» (стор. 30).

Лише в 1923 р. видано було постанову, що вводила цілковито новий порядок: господарство разом з арендованою землею не повинне перевищувати означених розмірів наділу землі, тобто від 15 до 48 гектарів у різних округах, як зазначено вище.

Докладних даних щодо розмірів аренди у періоді НЕП'у немає, бо велику кількість арендних угод ховали від обов'язкової реєстрації в місцевих адміністративних органах. За даними Центрального Статистичного Управління України за 1926 р. площа аренди досягла 1.866 тис. десятин, із них селянських земель було 1.181 тис. десятин і інших (радгоспів і запасного нерозділеного земельного фонду) 685 тис. десятин. Число господарств, що були втягнені в арендні стосунки, нараховувалось, за тими ж даними, на 35% загального числа, з котрих здавало землю 492 тис. господарств і арендувало 765 тис.

Арендували землю переважно заможні селяни, здавали в аренду — бідніші. По обрахунку Гайстора («Диференціація радянського села») і Комісаріяту Робітничо-Селянської Інспекції 83,6 відсотків усієї здаваної в аренду землі належали біднішому селянству, що не мало приладдя виробництва, 15% — середньому і тільки 1,4% — заможному.

Із Київської області маємо такі порівнювальні дані:

% господарств, що арендували землю в 1923 — 1926 рр.

	% господарств, що арендували землю (Київська область)		% арендованої землі	
	1923	1926	1923	1926
До двох десятин	—	1,8	0,3	0,65
„ 4-ох „	2,5	10,6	1,4	2,4
„ 6-ти „	5,5	31,5	3,0	6,3
„ 10-ти „	5,9	53,9	4,45	5,3

Отже з числа господарств, що арендували землю, і з розміру аренди виявляється, що міцні господарства виявляли найбільше темпо зростання. »Вищі групи використали НЕП, швидко надолуживши втрати, що їх вони зазнали в періоді воєнного комунізму«. — (Инст. Сельс. Хоз. Економ. Труда за 1923 год стор. 16).

У зв'язку з новими умовами в сільському господарстві були змінені і всі інші правні норми, що регулювали народньо-господарські відносини. Вся промисловість і торгівля були об'єднані в трести й синдикати, при чому велика частина капіталів тих установ належала державі, але було чимало таких, де у творенні капіталів на акційних основах приймали участь і господарські товариські організації, кооперації, товариства і ін. Управа тих установ находилася в руках держави, вірніше партії, але до участі були допущені безпартійні особи, що мали відповідну підготовку й кваліфікацію. Як загальне правило, у склад управ входив один безпартійний спеціаліст і фактично в руках останнього зосереджувалось керування установою.

Була проведена реформа грошового обороту: державна емісія була замінена банковою (червінці). Випущені Державним Банком банкноти були повністю забезпечені дорожочінними металами й вексельним портфелем банку. Між банковими червінцями й грошовими знаками казни держава встановлювала щоденно співвідношення вартостей, що забезпечувало потім можливість повної ануляції грошових знаків казни, крім дрібних розмінних копюр. Курс червінця був піднятий таким способом до золотого рівня, крім цього було введено срібний грошовий оборот. Сезонів серед одного року дефіцити державних фінансів, покривались тимчасовими борговими зобов'язаннями Народнього Комісаріату Фінансів, що поступали у вексельний портфель Державного Банку, зі зобов'язанням термінової сплати їх із податкових надходжень.

Реформа грошового обороту забезпечувала можливість встановляти кредитові операції. Були утворені системи банків, у тому числі Кооперативний Банк, щоб фінансувати споживчу кооперацію, та Сільсько-господарський, щоб кредитувати сільсько-господарське виробництво.

Останній мав густу сітку місцевих банків, що обслуговували тимчасово відроджену кредитову й сільсько-господарську кооперацію.

Низові кооперативні організації об'єднувалися в районіві союзи, а ці в свою чергу творили республіканські центри. Спеціальні кооперативи об'єднувалися в спеціальні союзи — Птахоцентр, Бурякосоюзів, Добробут і ін

В усіх областях народньо-господарського життя держава зберігала за собою право розпоряджатися й контролювати. Господарство було плановим, при чому затвердження плянів провадила держава, в тому числі й плянів кооперативних організацій, якщо їх фінансував Державний Банк.

Однак спосіб плянування був різко відмінним від того, що був встановлений в 1928 р. першим п'ятирічним пляном. В основі плянування лежало вивчення динаміки окремих галузів, закономірности цієї динаміки й складалася прогноза розвитку. На підставі цього розроблювано систему заходів, що сприяли й прискорювали встановлений закономірний процес. Плян не носив характеру державного закону, що обов'язково примушував би до виконання.

Коротко кажучи, весь період НЕП'у носив усі риси системи державного диктатурного соціалізму, але не державного капіталізму, як сталося пізніше.

Хоч закон «Про податок» був опублікований в 1921 р., але для повного розвитку нового ладу треба було майже двох рооків, так

що його вплив на народне господарство почав набирати сили від 1923 р. Найбільших результатів досягнув він коло 1926 р. потім починається поступове удержавлення господарства. Закінчується НЕРП у 1929 р. переходом у суцільну колективізацію.

Вплив того правопорядку на сільське господарство був винятково корисним. Вже на протязі двох років воно звільняється з кризи, що її утворили громадська війна, період воєнного комунізму та період 1921 р., і виявляє всі ознаки міцного розвитку.

Затримаємось в першу чергу над забезпеченням землею, бо цей факт вирішальний у сільсько-господарському виробництві. На жаль ми не маємо під рукою всіх даних про українське сільське господарство, і тому в окремих випадках будемо користуватися даними деяких районів Московщини, а саме тих, що їх умови були більш-менш подібні до українських умов.

Револуція передала в руки селян, як уже вказано вище, значну кількість земель, при чому в першу чергу ту землю одержали безземельні й малоземельні селяни. Тому ми завважуємо в перші роки зменшення числа безземельних і зріст малоземельних, але той стан не можна розглядати, як наслідок переходу середнього селянства в цю групу, а як результат значного доповнення числа господарств коштом колишніх наймитів. Середнє селянство зберігає своє місце й навіть збільшується числом у наслідок поділу великих господарств.

Перехід у вищі (+) і нижчі (—) посівні групи в 1924 р. в порівнанні з 1920 роком (у %):

Області	безземельні	до 2 десят.	до 4 десят.	до 6 десят.	до 10 десят.	до 16 десят.	до 25 десят.	Вище 25 десят.
Алтайська	+ 31	+ 15	— 11	— 30	— 39	— 48	— 41	— 25
Донська	+ 34	+ 26	+ 20	+ 7	— 13	— 26	— 41	— 48
Саратівська	+ 23	+ 24	+ 13	— 3	— 18	— 15	— 11	—
Орловська	+ 75	+ 72	+ 43	+ 27	+ 5	— 8	—	—
Смоленська	+ 43	+ 46	+ 18	— 1	— 32	—	—	—

Як бачимо, найбільший відсоток переходу в вищі групи мали дві нижчі групи коштом наділення їх землею в наслідок революції, майже зберігається відсоток середніх господарств і зменшується частина вищих груп. Останнє явище в основному є наслідком поділу родин через політику найбільшого сприяння і податкових полегшень для дрібних господарств. Це можна побачити з такого порівняння 1924 р. з 1920 р.

Відсоток господарств, що розділилися:

Області	0	до 2 десят.	до 4 десят.	до 6 десят.	до 10 десят.	до 16 десят.	до 25 десят.	Вище 25 десят.
Ялтайська	1	3	5	9	16	19	25	28
Саратовська	1	2	6	10	21	37	79	—
Орловська	5	4	7	2	38	58	100	—
Вятська	0	6	7	10	15	22	21	59
Смоленська	0	7	20	27	29	—	—	—

(Зведення взято з „Динамики крестянського хозяйства“ 38-ий випуск праць Інститута С. Х. Економіи, Вид. 1928 р.)

Таким чином у наслідок революції домінуючим типом господарств стає середнє одноособове господарство з перевагою споживчого характеру виробництва в нижчих групах і товарового у вищих.

Другим характеристичним моментом для землекористування цього періоду є розселення і переселення. Через громадське користування землею була надзвичайна «черезполосица» селянських земель. Для своїх засівів селянин одержував землю не в одному місці, а в різних, залежно від того, де в даному році громада проводила озимий засів, де залишала толоку й ін. Його засіви виявились таким чином розбитими на 3-4 ділянки, які були малі і дуже віддалені одна від одної. Були випадки, коли віддаль поля від оселі доходила до 20 км. Крім того, великий відсоток земель відходив на міжполевi межі. Ця «черезполосица» і віддалення були одною з найбільших перешкод, що затримували інтенсифікацію сільського господарства. Введення технічних культур, засіву, трави, багатопільне господарство і т. ін. для селянина було недосяжно при такій — «черезполосиці».

Зако́н Столипіна дав селянам можливість стягнути свою землю в один лан у вигляді відрубуб, або хутору, але війна, що потім прийшла, як було сказано вище, припинила цей процес. Голод 1921 р. і великий недорід у зв'язку з посухою наглядно виявили, що тільки зерновий характер сільсько-господарського виробництва ніколи не зможе забезпечити селянина від стихійних кліматичних явищ, і що реальна боротьба з ними можлива тільки при переході до багатопільної системи користування землею з достатньою різномірністю культур, щодо вегетаційних термінів і кліматичних вимог.

Окрім того, для основної маси селянських господарств, що мали обмежене користування землею, хліборобство могло стати раціональним лише при його інтенсифікації, при заведенні трудомних культур.

Тому знищення «черезполосиці» ставало найбільш актуальним завданням. У 1924 р. складено перший перспективний плян розвитку сільського господарства України, розрахований на виконання означеного циклу перебудови господарства за 7 років. Основою цього пляну було питання про розселення і переселення. В першу чергу ці заходи слід було провести на півдні і південному сході України, а саме тому, що тут були найбільшого розміру поселення і віддаль піль, та тому, що ті райони найбільше підлягають посусі. Плян той був затверджений і на здійснення його відпущено було 77 міль. крб. у золотій вартості, з тої ж суми 18 міль. карбов. для України. Кредити відпущено селянам передовсім на будівництво осель.

Процес ішов у двох напрямках: розселення великих сіл на окремі хутори й переселення на неосвоені й закинені землі, що до того часу були виявлені й становили фонд внутриукраїнського переселення.

На жаль, ми не маємо тепер можливості подати цифри, що характеризували б розмір розселення й переселення в Україні за ті роки. Наведемо тому дані проф. Челінцева з матеріалів динамічних переписів Центрального Статистичного Управління за 1920 — 1927 рр. по Донському краю, аналогічному до України:

Кількість господарств, що їх зліквідовано й виселено від 1920 до 1926 р. в відсотках до 1913 р.

Групи за розміром землекористування	0	до 2 дес.	до 4 дес.	до 6 дес.	до 10 дес.
‰ переселених	8,5	36,7	26,5	18,5	10,5

Що цей процес був органічно зв'язаний зі змаганням до інтенсифікації, видно з того, що відсоток тих, що їх виселено, вищий у малозасівних групах. Вони були більше зацікавлені в інтенсифікації виробництва, бо мали більший запас праці на одиницю площі і віддаль їх невеликих земельних участків дошкульніше перешкоджувала досягнути ту ціль.

До таких висновків доходить і проф. Челінцев на основі студій над джерелами динамічних переписів:

»Цифри показують, що ліквідація зменшується з переходом від окраїнних, більш екстенсивних у сільському господарстві місцевостей, до центральних і західних, більш інтенсивних. У чорноземних сильніший, як у нечорноземних«.

Отже НЕП дав великій кількості безземельних селян можливість зайнятися с.-г. виробництвом, зберігав питому вагу середнього селянства, допомагав деякому поділові великих господарств, компенсуючи розмір користування селян цієї групи землею кош-

том арендованої землі, значно зменшив »черезполосицю« шляхом запровадження подвірного користування землею та впровадження розселення та переселення.

Якщо не можна признати НЕП періодом повного розв'язання аграрної проблеми, то в усякому разі він забезпечував умови, потрібні для значного зросту с.-г. виробництва й намічував шляхи до майбутнього його розвитку.

Щоб уявити собі основні зміни у структурі с.-г. виробництва, що їх успіло досягнути селянство в максимально короткому 3-річному терміні, після 7-и років безперервних війн, наведемо наступну таблицю з динамічних переписів Центр. Статистич. Управління (видання 1928 р.) щодо Київської області:

	1923 р.	1926 р.
% зернових засівів	91,4	80,1
% картоплів	6,4	6,9
% буряків	0,1	3,1
% трав	0,1	0,2
% кукурудзи	1,4	4,1
% свиней на 100 десятин	(17?)	(27?)
птиць домаш. на 100 десятин	140	190
десятин засіву на одну душу	0,54	0,67

Не зважаючи на великий зріст засівів на душу населення, відсоток пропашних інтенсивних культур не тільки не зменшився, але всюди зростав, а відсоток зернових знижувався.

Характеристичне для НЕП-у також і те, що, не зважаючи на швидкий зріст виробництва, незвичайно слабкий розвиток с.-г. машиновиробництва і майже повне припинення імпорту с.-г. машин, відсоток забезпечення інвентарем усе ж зростав.

% господарств з удосконаленням орним інвентарем у Київській області і на Кубані:

Роки	Київська область	Кубанська область
1923	3,2	37,9
1926	7,2	39,9

Незначне забезпечення Київської області пояснюється великою кількістю наново виниклих господарств і малого забезпечення землею.

Тут ми знову повинні відмітити, що у великих господарствах % забезпечення вищий, як у малих. Так % забезпечення орним інвентарем був у засівних групах:

	1923 р.	1926 р.
малоземельні господарства	2,7	4,4
господарства середньо забезпечені землею	7,8	21,7
„ вище „ „ „ „	16,9	34,9
„ багатоземельні	39,7	56,8

Таку ж норму забезпечености бачимо і щодо інших господарських машин:

(на 100 десятин засіву в Київській області)

	в 1923 р.	в 1926 р.
залізні борони	0,3 %	1,2 %
сіялки	0,8 %	1,0 %
жатки й сіножатки	0,5 %	0,7 %
зерновичищувальні машини	0,6 %	0,6 %
молотілки складні	0,5 %	0,6 %

Треба також відмітити, що цей зріст ішов головне коштом багатоземельних господарств. Утворені в наслідок революції малоземельні господарства не мали інвентаря і це знижувало загальний відсоток зросту забезпечености при рахунку на 100 десятин. Якщо розшифрувати зріст забезпечености молотілками в засівних групах, ми одержимо:

(молотілок на 100 десятин)

	1923	1926
малозасівні групи	0,3	0,6
середньозасівні групи	0,8	0,6
вищесередньозасівні групи	0,9	1,8
багатозасівні групи	0,9	2,1
середня забезпеченість	0,8	1,1

Взагалі, як уже було зазначено, рівень інтенсифікації всіх показників був вищий у багатозасівних групах. Як узяти за вимір інтенсифікації розмір витрат на одиницю площі, бо в цих витратах сумується весь виробничий тонус господарства, то одержимо такий ряд:

(Розмір капіталу на 1 гектар засівної площі)

група валової (брутто) продукц.	до 200 к.	до 600 к.	до 800 к.	до 1000 к.	до 1400 к.	середня
Київська область	67,7	103,2	110,4	117,8	137,3	103,2

(Матюшин: Труды Института С. Х. Економ. за 1928 р.)

Відповідна до цього друга ознака, що характеризує розмір витрат праці і засобів у своєму господарстві, а саме участь селян у роботі на боці. При загальному зрості цього показника він значно вищий у малоземельних групах:

(Відсоток господарств, що відчужують робочу силу:)

Роки	Північ. Кубань	Київська губ.
1923	24,0 %	1,5 %
1926	30,2 %	25,1 %

Так само й у засівних групах: (господарств, що віддають роботу силу):

Засівні групи	Північ. Кубань		Київська губ.	
	1923 р.	1926 р.	1923 р.	1926 р.
До 2-ох десятин	61,2	77,3	2,1	38,9
„ 4-ох „	37,0	100,0	1,8	25,5
„ 6-ох „	20,4	57,1	1,5	23,4
„ 10-и „	8,5	48,9	0,7	24,5
„ 16-и „	4,0	20,2	—	—
„ 25-и „	0,6	8,9	—	—
Понад 25 десятин	6,6	3,7	—	—

Величезне значення для згаданого тут зросту сільсько-господарського виробництва мала праця кооперації. В 1922 р. був виданий закон, що дозволяв заводити кооперацію, цілковито знесену, як сказано вище, в 1919 і 20 рр.

Не зважаючи на те, що советська влада здискредитувала кооперацію, коли реквізувала всі величезні суми, вкладені населенням у кооперацію, побудова її після 1922 р. пішла надзвичайно бурхливим темпом. Уся Україна за дуже короткий час вкривається густою сіткою кредитових і сільсько-господарських кооперативів, при чому вони за короткий час спеціалізувалися в окремі галузі сільського господарства.

На жаль, ми позбавлені тепер можливості навести статистичні дані щодо кооперування українського населення (крім Кубані), і тому подаємо % кооперативних господарств, які своїм типом сільсько-господарського виробництва наближаються до України.

Відсоток скооперованих селянських господарств:

Роки	Алтайська губернія	Кубань	Саратовс. губернія	Вятська губернія	Ярославська губернія
1923	5,6	0,05	0,0	0,0	0,0
1926	63,2	17,4	64,4	76,2	31,1

Єднання селян у кооперативи було цілком добровільне. Успіх того руху пояснюється передовсім тим, що тільки при допомозі кооперації можна було одержати на відбудування господарства кредит, дуже необхідний у тому періоді. Також лише через кооперацію селянин міг зв'язатися з ринком, щоб збувати свою продукцію та закуповувати потрібне йому знаряддя і засоби виробництва.

Тим і пояснюється та обставина, що основну кількість членів кооперації становили більш інтенсивні господарства, при чому головним чином господарства середнього розміру. Дрібні й багатоземельні господарства складали менший відсоток членів, перші тому, що не мали значного розміру товарової продукції і тому

слабше відчували конечність кооперативного посередництва, а багатоземельні, особливо інтенсивніші, мали такий розмір товарних лишків, що він забезпечував їм самостійний зв'язок із ринком.

% господарств, що брали участь у кооперації в 1926 р. відповідно до засівних груп, залежно від інтенсифікації господарства:

Губернія	інтенсивність	до 2-ох	до 4	до 6	до 10	до 15	до 25	понад
		десять	дес.	дес.	дес.	дес.	дес.	25 дес.
Алтайська	менше інтенс.	15,9	4,4	21,1	54,1	70,3	68,4	—
	більше „	26,4	37,9	49,2	55,2	61,4	58,3	—
Кубань	менше „	7,1	8,6	11,9	11,1	10,4	71,7	39,2
	більше „	16,4	38,3	14,2	10,0	11,5	13,2	33,7
Вятська	менше „	27,3	71,9	39,1	85,1	—	—	—
	більше „	69,2	81,7	66,5	86,8	—	—	—
Ярославська	менше „	6,9	14,1	15,7	88,9	—	—	—
	більше „	15,3	31,4	48,8	92,8	—	—	—

Щоб судити про розміри кооперації та про ролі її в народно-господарському житті, подамо цифрову характеристику сільсько-господарської і споживчої кооперації, останньої тому, що вона також проводила у великих розмірах збут сільсько-господарських продуктів.

Далі ми беремо з видання 1928 р. «Кооперація в цифрах» (з усієї держави).

Число сільсько-господарських кооператив	34,350	споживчих	28,612
„ членів „ „ „	8,076,000	„	17,880,000
що в переводі на господарство становило	26%	„	45%
торговий обіг за 1927 р. у золотому обчисленні	3,876 міль. крб.	„	12,583 міль.
Зовнішньо-торгові операції в тому ж році дали з експорту	61,870,000 крб.		
із імпорту	40,880,000 крб.		

Збут сільсько-господарських продуктів дав у 1926 р. 1.876 міль. крб. Забезпечення сільсько-господарськими машинами на 65% ішло через кооперацію.

В 1927 р. тільки Сільськосоюз (інші союзи також постачали спеціальні машини) продав:

сільсько-господарських машин	на 31,400.000 крб
тракторів	„ 5,723.000 „
добрив	„ 962.000 „
засобів боротьби зі шкідниками	„ 368.000 „
металевих товарів	„ 10,171.000 „
будівельних матеріалів і прикрас	„ 6,300.000 „
Разом	на 54,986.000 крб (?) 54.923

У доставі сировини промисловості кооперація займала таку частину загального запотребування:

тютюну	69%
махорки	77%
клевцевин	100%

бавовни	89 %
цукрових буряків	78 %
льонного волокна	87 %
вовни	55 %

У загальній сумі заготівлі масла на долю кооперації падало 50,9%.

В експорті сільсько-господарських продуктів кооперація в 1926 р. зайняла таке місце: масла 61,6%, хлібопродукти 12,2%, яйця 10,5%, льон 36,8%. До цього часу кооперація начисляла 17.000 власних промислових підприємств, із них:

Масло заводів	6.000
крохмальних заводів	168
млинів	1.274
цукрових фабрик	9
яєшно-птахівничих фабр.	168
лісопильних заводів	981
консервних заводів	40
хлібних елеваторів	15
ремонтних майстерень	5.980 і інших.

Широко розповсюджений до того часу був ще один вид чисто виробничої кооперації, т. зв. «Товариство спільної обробітки землі». Це найпростіша форма колективного землеробства. Суть її полягала в тому, що група членів того товариства об'єднувала свою землю і спільно обробляла її інвентарем, що належав до товариства. Сівозміна була загальна для цілого товариства. Після збору хліба частина врожаю, залежна від кількості землі, передної товариству, поступала в повне розпорядження кожного члена. Оплачування податків і реалізацію продукції члени товариства провадили самостійно.

Організація таких товариств була побудована цілковито на добровільних засадах, при чому члени їх були в основному малозасівні селяни, що їм бракувало тяглової сили та інвентаря.

Ту саму роль колективного користування сільсько-господарських машин виконували прокатні пункти, що були зорганізовані в великій кількості при сільсько-господарських коопераціях.

Таким чином роки НЕП'у всіми показниками дали винятково швидке піднесення селянського господарства, що майже цілком вилікувало рани, заподіяні йому війною і періодом воєнного комунізму.

Як уже сказано вище, підставою НЕП'у була зміна системи оподаткування і аграрної політики. Встановлення твердих норм податку для селян відродило господарське зацікавлення селян до поширення та раціоналізації виробництва, що і спричинило швидкий зріст.

Свою потребу хліба й сільсько-господарської сировини держава розв'язувала таким способом, що не забирала його в селян натурою, але шляхом т. зв. «контрактації».

Держава складала із засівниками умову про здачу їй продукції після збору врожаю, відпускала їм, в разі потреби, засівний матеріал і засоби на виробничі витрати, а в осени одержувала від засівника продукцію за ціни, встановлені договором, згідно з державними нормами. Така система забезпечувала промисловість сировиною і міста харчовими продуктами по регламентованих цінах.

Політика цін впливала на ціни вільного ринку, знижуючи їх до державного рівні. Ціни на харчові продукти були однакові, як у державній торгівлі, так і приватній, тому «чорний ринок» не існував і споживання продуктів не було нормоване.

Треба сказати, що такий напрям сільсько-господарської політики не суперечив з програмою партії большевиків.

У своїй брошурі «Про продналог» Ленін прямо доводив, що ця система впроваджується «поважно й надовго». В дальшій своїй брошурі «Про кооперацію» Ленін дає і теоретичне обґрунтування цієї політики. Можна сказати, що тоді в комуністичній партії аграрне питання вирішувалося такою концепцією:

Вважати бажаним такий шлях побудови соціалізму, при якому, поруч із здійсненням соціалістичних стосунків у промисловості може існувати індивідуальне селянське господарство, об'єднане в кооперації. Кооперативне сільсько-господарське виробництво розглядалось, як переходова форма до встановлення соціалістичного виробництва в сільському господарстві і користування землею. Ту думку доводив Ленін у своїм «кооперативнім плані». Він уважав, що об'єднане в кооперативах селянство колективно буде здійснювати свій зв'язок з ринком щодо збуту продуктів і за купу інвентаря.

В майбутньому, в ході історичного процесу, кооперація все більше буде захоплювати окремі галузі сільського господарства, перетвориться у виробничу кооперацію, що в майбутньому розвинеться в артіль і комуну. Увесь цей рух повинен бути добровільним, побудованим на свідомості вигід для селянства. Як бачимо, це та сама концепція, що її в свій час висунув був теоретик марксизму — Енгельс.

Цєю думкою була проріснена й ідея перших машино-тракторних станиць. У своїй книжці «Машинотракторные станции» Маркевич (фактичний автор тієї ідеї і книжки був розстрілений пізніше агроном Каверін) писав: «Всяке інше натлумачення ролі станиці, спробу розглядати її, як центр удержавлення сільського

господарства, перетворення сіл у радгоспи, а селян — у робітників, неправильне, безглузде й шкідливе. Машинотракторні станції повинні стати одною з технічних баз Ленінського кооперативного пляну (стор. 239) і там же »Єдиною зв'язуючою силою, непереможною і міцною, може й повинна стати матеріальна вигода виробництва, що являється в наслідок розвитку продукційних сил. Якщо цього бракує, якщо селянство, після переходу на загальне механізоване виробництво не побачить реальної для себе користи,—то безнадійно й намагатися його затримати й прив'язати відповідними пунктами умови«. (стор. 50).

V.

Які ж причини примусили большевиків ліквідувати НЕП і перейти до суцільної колективізації? Перед цим стався ряд подій, що характеризував широкі програмові розходження в середині партії. Ще й за життя Леніна в партії виникали розходження щодо окремих програмових питань. Була, наприклад, велика суперечка в справі ролі професійних спілок в советській державі, при чому серед професійних робітників (Шалашников і ін.) було змагання не допустити удержавлення спілок, зберегти за ними свободу в боротьбі за умови праці навіть тоді, коли власником підприємства стала держава.

Та за Леніна, що мав необмежений авторитет у партії, такі програмові розбіжності не доводили до великої боротьби й швидко затихали. Після його смерті в партії виникли дві глибоко протилежні течії: перша, що її очолював голова Ради Народних Комісарів — Риков, куди схилився й основна частина теоретиків партії, та ліва, що її очолював Троцький.

Щоб в'яснити політичну суть цих течій, потрібна була б самостійна праця. Обмежимося тому лише схематичними окресленнями їх політичних позицій.

Праве крило партії вважало, що революція в основному завершена, та що дальший розвиток держави повинен йти шляхом еволюції, що її прискорювала б і в усьому надавала напрямок влада. Тому вони вважали конечним зберегти основи НЕП'у, а боротьбу з капіталістами-фабрикантами хотіли вести економічним шляхом і намічали поступовий розвиток промисловости і ін.

Троцький стояв на своїй попередній позиції, т. зв. »перманентній революції«. З його погляду дальша історія повинна також йти революційним шляхом. Цим шляхом повинні утворитися нові суспільні виробничі стосунки, в орбіту тих революційних рухів повинні бути втягнені й інші країни Європи. Большевицький пе-

реворот — це тільки початок революції, а не завершення її. Звідси і його твердження про неможливість здійснити соціалізм в одній країні. Виходячі з науки Маркса, він не вважав можливим утворення соціалістичних стосунків у Росії, поки вона є аграрною країною, і вимагав швидкої індустріялізації країни, здійснюваної революційним шляхом.

Ще в 1920 р. він видав наказ про мілітаризацію праці. Всі, що працюють, повинні були бути об'єднані у відділи на зразок військових частин, і вести роботу на умовах воєнного режиму. Наказ цей не був виконаний і не виконувався, бо скоро після цього Ленін проголосив НЕП.

Ці глибокі принципові розходження в партії ускладнювались обопільною боротьбою за владу. Ленін мав у своїх руках і державне й партійне керівництво. Після його смерті кермо державної влади перейшло до Рикова, що його уважали за безпосереднього наступника Леніна, але на посаді генерального секретаря партії лишився Сталін, що був на цьому посту і за Леніна. Тоді роля секретаря партії ні в якому разі не була вирішальною. Взагалі треба зазначити, що до смерті Леніна Сталін ніякого видатного становища не займав і був цілком невливовою фігурою. Корифеями в большевицькій революції і в перші роки революції були Ленін і три його близькі співробітники — Троцький, Каменев, і Зінов'єв. Небажання афішувати жидівську верхівку в партії змусило висунути на пост голови уряду москаля Рикова, старого й авторитетного члена Центрального Комітету. Що ж торкається Сталіна, то йому в 1917 р. відведено дуже скромну роль Народнього Комісара національних справ. Пізніше історичні факти були так сфалшовані, що Сталін ніби поруч і майже в однаковій мірі з Леніним був головним вождем у революції і у партії.

Перед своєю смертю Ленін залишив партії політичний »Заповіт«, що старанно ховався не тільки від населення, але й від членів партії. Зміст цього заповіту, особливо в періоді загостреної внутрішньо-партійної боротьби, все ж таки дійшов до останніх.

Даючи у ньому характеристику головним партійним керівникам, він перестерігав партію від передачі керівної ролі Сталінові, справедливо передбачаючи, що Сталін не забезпечить єднання в партії: »Це куховар, що вміє варити тільки гострі страви«.

Суперечностям, що виявилися по смерті Леніна, Сталін не міг протиставити ніякої своєї концепції щодо будови соціалізму.

Не маючи поважної теоретичної підготовки, з одностороннім розумом, він і не був спроможний дати щонебудь своє. При вдум-

ливим стосунку до програми Сталіна можна без сумніву встановити, що вся його політика запозичена в його противників.

Ми не маємо можливості затриматися на цьому питанні, бо те віджилило б нас від основної теми.

Давши на деякий час двом напрямкам партій можливість вести між собою дуже напружену програмову боротьбу, сам Сталін зосередив усю свою увагу на боротьбі за владу, за головство в партійному апараті.

Величезне значення для успіху тієї боротьби мало те, що в його руках, як секретаря партії, був увесь партійний адміністративний апарат, та службове становище всіх партійних робітників залежало особисто від нього.

До того часу в партії наступили великі зміни. Партійна маса рядових членів була зовсім усунена від політичної роботи. Утворена була партійна камарілля. Участь у державному житті зосереджувалась цілковито в руках партійних урядовців. Усі з'їзди партії й конференції, склалися з представників місцевих виконавчих комітетів, секретарів місцевих партійних організацій, директорів підприємств і ін., тобто цілковито з державних службовців. З метою агітації в склад декількох сотень таких урядовців включалися десятки безголосних робітників і селян.

Страх перед можливістю втратити своє службове становище змушував їх підкорятись офіційному апаратові Центрального Комітету, себто Сталінові. Справедлива була фраза Троцького на партійнім з'їзді де він останній раз приймав участь: «Ви не можете підняти руки й голосувати за моїм внесенням, бо ваші руки зайняті портфелями». (цитата з пам'яті). Тому нікого не повинно дивувати те, що на всіх засіданнях усі постанови приймались тільки одноголосно.

Включившись у боротьбу за владу, Сталін дуже зручно використав ситуацію, що виникла в партії. З'єднавшись з правим крилом партії в його боротьбі проти Троцького, спираючись на партійних службовців, він у той же час узяв у Троцького його програму індустріялізації і тим самим обеззброїв тих прихильників Троцького, що ідейно поділяли його позиції, але не були зацікавлені в боротьбі за владу та дотримувались заповіту Леніна про єдність партії. Він таким шляхом ослабив і позицію Троцького, що не міг тепер надати своїй боротьбі програмового змісту й змушений був перейти на ґрунт особистої ворожнечі до Сталіна, зробити цю боротьбу безпринциповою та виявляти в очах партійної маси своє неприховане змагання до влади.

Сталін переміг. Троцький, а за ним багато з його ідейних при-

хильників, найбільш впливових і освічених членів партії були заслані.

Сталін починав здійснювати програму Троцького щодо індустріалізації країни. Складається перший п'ятирічний план.

Тут Сталін цілком виявив себе, чим він у дійсності був та що, безумовно, треба мати на увазі, щоб зрозуміти процеси, що відбувалися потім. Для всякого, що об'єктивно оцінює сталінський період історії, його боротьбу з своїми противниками і з партією в цілому, його способи реалізації державних заходів повинно бути ясно, що це психічно ненормальна людина, що його інакше не можна розуміти, якщо не дивитись на нього, як на психопата-параноїка. Подібно, як усі люди такої категорії, він позбавлений можливості критично ставитись до себе самого, у нього нема притаманого всім нормальним людям постійного протиставлення «я» і «сам», коли людина всі свої вчинки і прагнення погоджує зі своїм внутрішнім габітусом, зі своїм «кредо», однаково, що не творило б це «кредо» — моральні або етичні принципи, чи ідейна концепція, загально-людська думка, або всі разом.

Параноїк увесь знаходиться під впливом якоїнебудь одної, пануючої в даний мент, ідеї, та щоб досягнути її, він не затримається ні перед якими перепонами, ні перед яким власним роздумуванням.

Це антипод другого типу, що також відхиляється від норми, яким є Гемлет Шекспіра.

Ми дозволили собі відійти від теми, порушивши мимоходом питання, що може стати предметом самостійного досліджування, щоб полегшити собі завдання вияснити події, зв'язані з суспільною колективізацією села. Без цього не можна зрозуміти, як можна було кинути країну тим цілковито нелюдським мукам, що ніколи не мали місця в історії людства, через які довелось перейти підбольшевицькому народові.

Індустріалізація країни, намічена першим п'ятирічним планом, виходила з ідеї світової революції. Принцип «можливості побудови соціалізму в одній країні» зберігається тільки, як зовнішня форма, необхідна тоді в умовах міжнародних взаємин. Неминучість і обов'язковість соціалістичного перевороту в інших країнах Європи зберігається в силі. Однак розрахунки на те, що ці революційні перевороты стануть результатом внутрішніх загальних рухів у капіталістичних країнах, під впливом російського прикладу, не оправдались. Неминучість воєнного втручання в життя західних держав, з метою революційного перевороту, стає політичною програмою, правдою, прихованою, затушкованою постійними заповненнями про підготовчі напади на Росію. В опу-

блікованій друком відповіді Сталіна на лист Іванова з Курська в 1937 р. він сам заявив, що революційна війна є неминучим етапом побудови комунізму.

Програма індустріалізації країни в першу чергу мала на меті підготовлення до майбутнього конфлікту. Тип заводів, що будувались, розміщення їх по всій території, виробнича спроможність — все було підпорядковане цьому завданню. Колективізація сільського господарства була логічним результатом цієї програми індустріалізації. Ніяких джерел нагромадження коштом народньо-господарського прибутку, достатніх для таких гарячкових і колосальних інвестицій у промисловості, не могло бути. Потрібні засоби можна було знайти тільки шляхом такого податкового обтяження населення і, в першу чергу, основних платників податку — селян, при котрому в користь держави збиралось би все, аж до значної частини обов'язкового життєвого мінімуму.

Само собою розуміється, що при наявності індивідуального сільського господарства і права на продукти своєї праці, таке оподаткування населення неможливе. План колективізації Троцького тому й передбачав повне удержавлення сільського господарства і перетворення селян у наємних робітників.

За 4 роки від 1929 до 1932 капітальні вклади дали суму 52,1 мільярдів крб. у наступних 4-ох роках 1933 — 1936 — 117,1 мільярдів крб. («20 лет Советської влади» вид. 1937 р.). Зовсім ясно, що такі розміри вкладів, що доходили до 30% усього народнього прибутку, не могли бути лишки від фондів споживання. Такі вклади можна було провести лише коштом рішучого скорочення споживання, що в свою чергу повинні були привести до катастрофічного зменшення капітальних і маєткових цінностей у населення.

Це, як ми переконаємося далі, і спостерігалось в Советській Росії в ті роки.

Зрозуміло, що прийнявши програму Троцького про індустріалізацію країни, Сталін змушений був узяти і другу його програму удержавлення сільського господарства. Та стати на цей шлях йому перешкоджала протидія його вчорашніх союзників — правого крила партії, разом з якими на 15-му з'їзді партії він підтвердив незмінність шляхів сільсько-господарської політики. Правда, що в 1927 р. в період напруженої боротьби з Троцьким, що обвинувачував партійний провід у здійсненні «9-го термідора», Сталін заявив, що дальшого відступу не буде. Тим самим він дав зрозуміти, що період НЕП'у що Ленін оголосив політикою «поважно й надовго» є програмовим відступом, вимушеним і тимчасовим.

Все ж таки плян першої п'ятирічки не передбачав змін виробничих стосунків у селі, був побудований на розрахунку нормальної і свідомої прискореної еволюції.

Але тоді з усією очевидністю виявилася внутрішня суперечність пляну. Він увесь був повний т. зв. «вузьких місць», що не давали можливості добитись гармонії в здійсненні окремих складових його частин. Повстало неминуче питання про конечність перебудови виробничих і політичних стосунків у країні, та в першу чергу в сільському господарстві. В цьому питанні Сталін і зустрів рішучу протидію в особі Рикова і його прихильників. Тим самим знову виникало питання про провідництво, про владу. Треба було тим самим шляхом звільнитися від нових претендентів до влади, зняти всяку перешкоду в готуванні до світової революції та до панування в світі.

Проведена в 1928 р. «чистка партії» лише частинно полегшила Сталінові боротьбу за верховництво. Вона не звільнила й не могла звільнити його від безпосередніх конкурентів в особі провідних членів Центрального Комітету, але вона тероризувала партійний апарат, дала йому відчуття залежності своєї особистої долі від партійного провідництва, зробила його ще більше слухняним. Боротьба ж з противниками в Політичному Бюро (провідний орган Центрального Комітету партії) вимагала більше мистецьких заходів. У літературі, в офіційних статистичних матеріялах, — усюди починає поширюватись думка, що в наслідок НЕП'у в сільськоому господарстві йде глибокий процес соціального розколу селянства, що породжує новий прошарок капіталістичних, куркульських господарств, що в державі починає все більший вплив привертати приватно-ринкові стосунки, що неминучим наслідком усього цього може стати реставрація капіталізму (праця Гайстера, Гуревича і ін.) Все більше й більше починають поширюватись ці погляди, що у свій час проповідував Троцький і в чому він обвинувачував праве крило партії — Сталіна. Але тепер це вже позиція самого Сталіна. При кінці 1929 р. скликано в Москві з'їзд т. зв. «аграрників-марксистів» і на ньому виступає Італін. Цей з'їзд є вихідним моментом жорстокої боротьби з усіма теоретиками старої школи аграрників. Вести з ними теоретичну полеміку, сумнівну щодо результатів, не було ніякої потреби. Все це могло бути значно певніше вирішене силами ГПУ. Всіх коріфеїв аграрно-економічної політики заарештовано. Гинуть такі талановиті вчені, як професори Макаров, Кондратов, Чайнів, Челінцев, Студенжський, три Маслових і багато-багато інших.

Водночас видається розпорядження провести масові арешти

серед агрономів, керівних робітників сільсько-господарської кооперації, безпартійних членів управ сільсько-господарських трестів і синдикатів. Утворюється ряд судових процесів, у наслідок яких, ГПУ вдається відомими всім способами передати Сталінові до 16-го партійного з'їзду матеріал, що говорив, ніби в країні готувався контрреволюційний переворот, скерований на підтримку правого крила партії та особисто Рикова.

Риков був цілковито дискредитований, і Сталін одержав можливість на 16-му з'їзді розправитись із цим своїм конкурентом, а разом і з його прихильниками. З посту Голови Ради Народніх Комісарів Рикова переведено на посаду Народнього Комісара пошт і телеграфів. І знову Сталінові вдається використати службу підпорядкованість і залежність партійних службовців, наляканих і стероризованих чисткою. Від добре обізнаних членів партії, учасників 16-го з'їзду, що були в опозиції до Сталіна, доводилось чути, що делегація українських комуністів готова була забезпечити перемогу правої опозиції, якби не була зінтригована Сталіним.

В Україні, де сільське господарство було головною галуззю народнього господарства, інтереси селян не могли не впливати на позицію партії. В партійних колах України були дуже сильні праві течії. Незадовго перед цим партійна організація вигнала з України ставленика Сталіна — Лазаря Кагановича, що очолював Український Центральний Комітет большевиків. Безсумнівним лідером партії був у той час Голова Української Центральної Ради Народніх Комісарів — Чубар.

Припускали що на 16-ім з'їзді Чубар і українська організація підтримає позицію Рикова. Однак, як потім стало відомо, в кулуарних переговорах Чубарові дано було зрозуміти, що в випадку усунення Рикова, він може бути першим претендентом на пост Голови Ради Народніх Комісарів усього Союзу. І Чубар, а разом із ним вся українська делегація голосували за Сталіна. Після того Чубар одержав пост заступника голови, а головою уряду Сталін зробив цілковито безкольорову, обмежену людину, що ніколи не грала ніякої ролі в партії, в повному розумінні сталінську си-некуру — Молотова.

Тепер шлях до того, щоб покласти сільське господарство на службу підготовки світової революції, був очищений. Терор у партії, терор у відношенні до інтелігенції, повна депресія всіх співробітників державних установ, досягнена шляхом проведеної в 1930 р. чистки радянського апарату, перетворення НКВД знову в орган не тільки слідства, але й суду, як було при ГПУ — все гарантувало, що зламання вікових устроїв господарства не зустрі-

не ніякої протидії. З притаманною психопатам-параноїкам *idée fixe* Сталін міг іти до своєї мети, не зупиняючись ні перед чим, не рахуючись ні з якими фактами. Іноді під впливом внутрішньо-партійних глухих протестів, або одвертого невдоволення серед народньої загальної думки, він на часок затримувався, робив навіть декілька кроків назад, віддавши звичайно на орталу ГПУ і преси декілька своїх найбільше дбайливих низових агентів, а потім знову, як хворий на «амок», прямував з ще більшою прямолінійністю до своєї мети.

Законодавчі акти, що ламали весь дотеперішній устрій сільсько-господарського виробництва, ідуть один за одним.

Характеристично, що були нерідкі випадки, коли Сталін, приступаючи до якогонебудь діла, не оформлював його спочатку законодавчим актом, а обмежувався партійною директивою. Коли ж низові партійні робітники у своїм службовім, урядовницькім старанні, виконували її й часто переходили при цьому навіть сподівані межі, Сталін мав вільні руки. Він міг, скористувавшись результатами, (як було наприклад з хлібозаготівлями 1932 р.) назвати місцевих, дуже дбайливих партійців «головотяпами», і в той же час закріпити dokonane відповідним законодавчим розпорядженням.

Податок і систему контрактації, що існувала до цього часу, припинено й змінено державним шляхом хлібоздачі. Міняється також і самий порядок плянування. Плян сільсько-господарського виробництва набуває форми обов'язкової норми, що має силу закону. Колгосп щорічно одержує пряме завдання перевести ту, чи іншу обробку землі, засіяти її вказаними культурами і в означений час, при чому держава реґламентує все — терміни початку й закінчення кожного етапу робіт, глибину орання, розділ землі на поля засіву, норму праці на одиницю площі і культури, спосіб обробки насіння і т. ін. і т. ін. Для господарської ініціативи самого населення не відводиться жодного місця. Селяни-колгоспники — це тільки робоча сила, що виконує державні завдання на державній же землі.

Для такого рішучого ламання всіх основних устроїв селянського господарства треба було змінити не тільки самий устрій сільсько-господарського виробництва, але й господарську психіку селянина, що формувалася сторіччями.

У своїй доповіді про організацію Політвідділів при МТС у 1923 р. Каганович говорить: «Уся масово-політична, організаційно-партійна і виховна праця Політвідділів МТС і радгоспів повинна бути спрямована до того, щоб добитися поборення дрібно-буржу-

азних пережитків і власностевих тенденцій вчорашнього власника-одноосібника, сьогоднішнього колгоспника».

Було б тому грубою помилкою розглядати суцільну колективізацію села, як пляномірний етап побудови соціалістичних виробничих відносин, як програмове здійснення доктрини соціалізму. Колективізація стала неминучим результатом неможливості здійснення програми індустріалізації країни з метою підготування до майбутнього воєнного конфлікту, що один міг дати вихід більшовикам із того сліпого кута, в якому вони опинилися при спробі здійснити утопійну форму марксистського соціалізму в економічно відсталій країні.

Переконливим є той факт, що в першому п'ятирічному пляні було передбачено колективізувати тільки 20% усіх селянських господарств і, головним чином, у формі найпростіших об'єднань—товариств спільної обробітки землі, що своєю побудовою, як було сказано вище, рішуче відрізнялися від колгоспів, не суперечили господарській психології селян. Така форма господарського об'єднання історично освоєна селянством у форму «супруги», себто об'єднання знарядь і праці для сільсько-господарських робіт.

Ще в 70-тих роках минулого сторіччя на півдні України, в Херсонському повіті з ініціативи адвоката Левитського утворено селянські сільсько-господарські артілі, що зустрічали велике співчуття у слабких, безінвентарних господарств та що досить успішно розвивались. У системі общини також часто стосовано співпрацю на угіддях, що в цілому належали общині (сінокоси і ін.). Таким чином, сама ідея трудових об'єднань у виробництві не була чужа селянству й можна було вважати, що об'єднання 20% господарств у товариства спільної обробітки землі, де вони не втрачають своєї індивідуальності, було б цілковито здійснимо й реально.

Але вже перші два роки після запровадження п'ятирічного пляну виявили цілковиту неможливість здійснити програму індустріалізації без відібрання у селян необхідних засобів і дешевої робочої сили, що можна було здійснити тільки шляхом заміни вільного виробництва селян державною формою. Колективізація села дала можливість повернути селянина навіть не в наємного робітника, бо наємний робітник має право вимагати означеної оплати або відмовитись від праці, і права визнати винагороду, і права зміни місця праці і всього того, що звичайно належить вільній людині в її трудових стосунках із працедавцем.

Творення колгоспів провадиться шаленим темпом. Селян майже поголовно силоміць зганяють у колгоспи, туди ж передається весь сільсько-господарський інвентар, вся худоба, аж до курей,

насінні запаси. З боку селян, як протест, іде катастрофальний убір худоби, ламають господарські знаряддя, нищать всі основи виробництва, але це не стримує місцевих партійців, що прагнуть тільки до того, щоб надігнати інших у справі здійснення суцільної колективізації, забезпечити собі службову кар'єру.

Зріст числа колгоспів і усупільнення земельної площі йде такими розмірами: (Колгоспи у другій Сталінській п'ятирічці, Госпланиздат, 1939 р.).

Роки	Число колгоспів в тисячах	У них селянських дворів у тисячах	% сколективізованих дворів до загальнво числа дворів	% сколективізованої засівної площі	На один колгосп дворів	На один колгосп засівної площі
1918	1,6	16,4	0,1			
1919	6,2	81,3	0,3			
1920	10,5	131,0	0,5			
1921	16,0	227,9	0,9			
1922	14,0	217,0	0,9			
1923	16,0	228,0	0,9			
1924	16,3	211,7	0,9			
1925	21,9	293,5	1,2			
1926	17,9	247,0	1,0			
1927	14,8	194,7	0,8			
1928	33,3	416,7	1,7	2,3	13	41
1929	57,0	1007,7	3,9	4,8		
1930	85,9	5998,1	23,6	33,6		
1931	211,1	13003,2	52,7	67,8		
1932	211,1	14918,7	61,5	77,7	71	434
1933	244,6	15258,5	65,6	88,1	68	417
1934	288,3	15717,2	71,4	87,4	67	422
1935	245,4	17334,9	83,2	94,1	71	426
1936	244,2	18448,4	90,5	93,2	76	458
1937	243,7	18499,6	93,0	99,1	76	476
1938	242,4	18847,6	93,5	99,3	78	484

Розгром селянського господарства прийняв такі розміри, що часом партійне провідництво було змушене на словах відмежовуватись від нього, робити спроби зняти з себе відповідальність за всі страхоття, що їх переживало населення.

В резолюції 16-го з'їзду партії большевиків у 1930 р. говорилося: «Колгоспи можуть бути побудовані лише на основі добровільности. Всяка спроба застосувати насильство або адміністративний примус бідняцьких мас приєднатися до колективів, є грубим порушенням лінії партії та зловживанням влади». Того ж року зі звернення Центрального Комітету партії «Буває, що в число розкуркулених потрапляє іноді частина середняків і навіть бідняків... Спостережено факти, коли колективізація протягом кількох днів доходить від 10 до 90%».

Але це була тільки невдала спроба виправдати себе перед народом, заспокоїти народне невдоволення, принести йому в жертву декількох своїх місцевих представників влади. В тій же постанові 16-го з'їзду стоїть: »З'їзд вважає конечним:

1. Корінним способом перебудувати п'ятирічний плян розвитку сільського господарства, виходячи з темпів колективізації, передбачених постановою Центрального Комітету з 5-го січня». А постанова з 5-го січня 1930 р. каже:

»З § 1. Всі намічені пляном темпи колективізації перейдено.

§ 2. На основі цього можна без сумніву встановити, що в межах п'ятирічки... ми зможемо розв'язати завдання колективізації дуже великої частини селянських господарств, при чому колективізація найважливіших районів, як Нижня і Середня Волга, Північний Кавказ може бути в основному закінчена до осені 1930 або в усякому разі на весну 1931 р., а колективізація інших районів може бути в основному закінчена в осені 1931 р., і в усякому разі на весну 1932 р.».

В постанові 2 серпня 1931 р. Центральный Комітет доручив усім своїм місцевим органам вести працю з таким розрахунком, щоб в інших районах ССРСР, у тому числі і в споживчій смузі в основному завершити колективізацію в 1932 — 1933 рр.

Все законодавство того часу було спрямоване на те, щоб забезпечити місцевим органам можливість зломити селянське господарство. В лютому 1930 р. Центральный Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів надає право місцевим радам »вжити всі необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна і виселення з районів або області«. Під цей закон підпадають не тільки заможні селяни — »кулаки«, але і т. зв. »підкулачники«, тобто всі ті, що не хочуть іти в колгоспи.

В постанові 6-го з'їзду рад в 1931 р. прямо говориться:

»§ 2: Перед кожним бідняком і середняком, що ще не вступив у колгосп, повстало основне питання — за чи проти колгоспів. Бідняк і середняк, не може бути названий союзником, поготів опорою робочої кляси, він справді союзник куркуля. Лише той бідняк і середняк-односібник надалі залишається союзником робочої кляси, що разом із робочою клясою допомагає творити колгоспи, що допомагає вести рішучу боротьбу з куркулем».

Нарешті законом 7 серпня 1932 р. була введена смертна кара, без права амністії, за всяку »крадіжку« колгоспної власности. Під це поняття підводилося все, аж до збору колосків, загублених по дорозі при звезенні збіжжя.

Всі незорганізовані спроби селянства боротися за своє збере-

ження поборювано потоками крові, засланням сотень тисяч на каторгу, голодовою смертю мільйонів людей.

Один терор не міг, очевидно, забезпечити радикальне ламання сільського господарства. Щоб повернути десятки мільйонів самостійних господарств у робітників, і навіть не у робітників у повному розумінні того слова, а в кріпаків, у рабів, треба було провести також рішуче ламання технічних умов сільсько-господарського виробництва.

VI.

Цю можливість забезпечили большевикам машино-тракторні станиці. Ідея спільного, користування сільсько-господарськими знаряддями і тягловою силою не нова. Ще в глибокій старовині в сільському господарстві широко прийнялась «супряга» (що походить від слова «разом запрягати»). Як уже не раз доведено, тримати коня в мало забезпечених господарствах не оплачувалось, а технічна спроможність переважної більшості сільсько-господарських машин розрахована на оброблення значних площ. Тому зовсім природньо, що в селянському господарстві завжди існувало змагання до об'єднання своїх засобів виробництва. Спочатку це виливалось у форму приватного порозуміння окремих господарів про спільне користування знаряддями, що їм належали, а пізніше проявляються і товариські об'єднання, що мають за мету обслуговувати селянські господарства знаряддями виробництва.

Як уже згадано, ще з кінця минулого сторіччя в селі Мудвар Херсонського повіту з ініціативи адвоката Левитського була організована артіль з метою «дати можливість вести господарство селянам, що не мають ані коней, ані інвентаря». За короткий час в Херсонським і Александрівським повітах зорганізовано 85 таких артілів. Звичайно 5-6 селянських господарств складали між собою артільну умову, одержували позику з банку або Земстві у висоті 120 — 200 крб. на придбання 4 коней і декілька плугів Сака і вели спільну обробітку своїх земель, цілковито зберігаючи за собою право користуватися врожаєм з своєї ділянки землі. В артілі вся надільна, купча і арендна земля «з'єднуються в одне ціле й знаходяться в нероздільнім загальнім користуванні всієї артілі, себто обробляється вся земля підряд, незалежно від того, в чій вона наділі» (з «Артільної умови»). Рівність частин у витратах на придбання тяглової сили й знаряддя, при нерівності користування землею, компенсуються грошми.

Таким чином в цих артілях уже була, здійснена ідея спіль-

ного користування засобами сільсько-господарського виробництва.

В деякій іншій формі цю ідею розповсюджували і, т. зв., «пересувні» пункти земств і кооперацій, хоч завдання спільного придбання й користування в «пересувних пунктах» і не мали основного значення. Головною метою в них була організація спільного використання машин.

Громадська війна й неврожай в 1921 р. привели до катастрофального знищення кількості коней і спричинили гостру кризу в тягловій силі. Були завезені з Америки трактори. Своїм характером ці знаряддя, в умовинах малоземельного селянського господарства ще гостріше вимагали організації спільного користування ними. Звідси і виникла ідея машино-тракторних станиць. Перша станиця була організована в радгоспі ім. Шевченка в Одеській області в 1927 р. Радгоспи були тоді головними купцями тракторів, а тому природно, що перша спроба організації спільної експлуатації тракторів була здійснена тут.

Ще до організації цієї станиці трактори, привезені з-за кордону використовувано для спільного оброблення землі. Так ще в 1922 р. акційне товариство торгівлі сільсько-господарськими машинами в Україні «Село — Техніка» одержало 60 тракторів для організації спільної оранки селянських земель, «щоб популяризувати обробітку землі тракторами й поширити колективні форми виробництва». (Звіт «Села-Техніки за 1922 р. ст. 34). Ці 60 тракторів були розбиті на дві колони, по 30 шт. кожна.

Трохи пізніше, в 1925 р., Одеській Сільсько-господарський Банк зорганізував три тракторні колони при кредитових кооперативних товариствах у Візірці, Сичівці й Костантинівці. Таке саме зроблено й в Миколаївському повіті.

Таким чином ідея спільного користування тракторами здійснювалась і до першої МТС, але найбільше чіткі форми організації й обґрунтування завдань МТС були дані Шевченківською станицею.

Крім чисто виробничих завдань МТС повинні були грати роль й соціально-економічних факторів у реконструкції села, при чому ця реконструкція, згідно з думкою ініціаторів машинотракторних станиць, повинна йти еволюційним шляхом, без штучного, насильного ламання попередніх устроїв, загального життя.

«Селяни — переходять у вищу виробничу форму, без необхідності негайного ламання свого побуту. МТС обмежується тільки втіленням вищої техніки у виробництві. А техніка зробиць своє революційне діло в усіх областях, в тому числі й в побудові селянства, і зробиць його звичайно і безболісно» (Марке-

вич: «Машинотракторні станиці»). Головне й вирішальне значення при організації станиці повинна мати велика рентовність у порівнанні з живою тягловою силою та індивідуальним застосуванням і використанням машин. Тому не дивно, що основна увага при вивченні спроби першої машино-тракторної станиці була призначена аналізу бухгалтерського звіту про вагу організації МТС і експлуатації машинового парку.

За підрахунками Шевченківської станиці організаційні витрати нараховують 30 крб. на гектар, з яких будова майстерні 0.80 крб., машинового депо 1.40 крб., житлових і службових будівель 10.80 та устаткування майстерні 1.40 крб.

Експлуатаційні витрати становили 9 крб. 30 коп. на гектар, у тому числі на амортизацію майна 2 крб. 76 коп., на сплату праці 10 крб. 80 коп. і відсотки від капіталу 1 крб. 50 коп., інше 88 коп.

У висліді виходе можливість дати порівняння вартості обробітку одного гектара землі в індивідуальнім селянським господарстві та машинотракторній станиці:

	індивідуальне селянське господарство	МТС
Тяглова сила	8 крб. — коп.	4 крб. 55 коп.
Насіння	6 „ 3 „	4 „ 83 „
Наємна робоча сила	1 „ 5 „	1 „ 4 „
Експлуатації (користування) с.-г. інвентаря	1 „ 91 „	2 „ 1 „
Користування будинками	— „ 57 „	— „ 20 „
Загальні інші витрати	3 „ 2 „	1 „ 50 „
Всього	20 крб. 58 коп.	14 крб. 13 коп.

(Маркевич: „Машинотракторні станиці“).

Припускаючи, що поліпшений обробіток ґрунту в найближчі 2-3 роки підвищить врожай на 30% і поліпшить якість зерна, шевченківська станиця давала такі провізоричні підрахунки прибутковості полаводства:

В індивідуальних сел. господарствах	У МТС
Зерно	
7,5 цент. × 6 крб. 55 коп. = 49 крб. 13 коп.	11 ц. × 7.20 к. = 79.20 к.
Солома	
9,6 цент. × 0 крб. 3 коп. = 2 крб. 88 коп.	13,8 ц. × 0.30 к. = 4.14 к.
Всього	
52 крб. 0,1 коп.	83.34 к.
Умовно чистих прибутків	69.21 к.
Собівартість і цент. зерна	1.86 к.

(Там же, стор. 214).

Нас не повинна тепер цікавити висота поданих Шевченківською МТС сум, так як дальший розвиток МТС пішов зовсім іншим

шляхом, та й сама методика підрахунку неправильна. Але самий факт підрахунку можливої рентовності в цифрах має те значення, що він показує на змагання ініціаторів нових форм обробітку землі, на тій основі і тільки таким шляхом звернути увагу селян на МТС. »Яке буде відношення селянства до нової виробничої форми? якщо цифрові рахунки покажуть вигідність тієї виробничої форми для селянства, вона повинна знайти міцну підтримку, а в іншому разі на життєвість її розраховувати не можна«. (Тамже, стор. 214).

Бже й під час організації перших МТС не виключалась можливість використання їх на те, щоб заготовляти хліб у селянських господарствах. Говорячи про форми розрахунків за працю, Маркович приходить до висновку, що найбільше раціональною формою розрахунку з МТС буде мішана — в натурі й грошима: »для станиці рентовно, для держави виключно важливо, тому що в цьому випадку легко розв'язати питання про здачу державі всього товарного зерна — одинокий нормальний товарний стосунок між соціалістичною державою та соціалістичним сектором сільського господарства«.

Організаторами й власниками машинотракторних станиць повинні були стати кооперативні організації або мішані державно-кооперативні товариства.

Машинотракторні станиці спочатку творились як цілковито добровільні виробничі підприємства, без будь-яких ознак примусового характеру. Вони мусіли забезпечити селянинові більше рентовне застосування праці і коштів у хліборобстві.

Ідея організації МТС зустріла спочатку велику зацікавленість і співчуття селян. Слідом за Шевченківською МТС утворюється багато інших як при радгоспах, так і при кооперативних підприємствах.

На протязі одного року були утворені 15 кооперативних МТС, а далі був і зорганізований союз, що об'єднував діяльність тих МТС.

Досвід роботи перших машино-тракторних станиць відкрив більшовикам величезні перспективи використання їх для знищення приватного селянського громадянства і перетворення його в державне.

Утворення великого сільсько-господарського підприємства на технічній базі колишнього індивідуального селянського громадянства було неможливе, а саме тому, що своїм типом воно не відповідало великому господарству, а також тому, що боротьба з колишньою власницькою психологією вимагала знищення зв'язків колишніх власників з майном і худобою.

Крім того в самому процесі примусової колективізації виявилося масове знищення худоби, що було протестом і формою боротьби селян із колективізацією. На протязі одного 1930 р. кількість коней зменшилася на 12%, корів на 21%, овець на 27%, і т. д. (з доповіді Сталіна на 17-ому з'їзді партії).

Але головне полягало в тому, що большевикам конче потрібно було утворити такі установи, що були б осередками господарського й політичного керівництва селом. Ту роллю і мусіли виконувати МТС.

Нарешті швидка організація МТС обумовлювалась необхідністю коштом механізації села звільнити від сільсько-господарського виробництва мільйони робітників для індустріалізації країни.

Побудова МТС провадиться звичайно прискореними темпами, що значне переганяли намічений перший п'ятирічний план. В 1929 р. в Союзі нараховувано всього 26,7 тисяч тракторів, виключно імпортних, не дуже сильних, що їх розділено по невеликій кількості між колгоспами і радгоспами. Число МТС і тракторних колон сягало всього двох десятків. Від 1930 р. побудова МТС і забезпечення їх тракторами йде завше прискореним темпом:

Дані з усієї держави.

Роки	Число МТС	Число тракторів у тисячах	Число тракторів, якщо перерахувати на 15 кінських сил	середня сила трактора (кінських сил)	Сила тракт. парку в тисячах кінських сил
1930	158	7,1		12,2	86,8
1931	1223	50,1		13,6	681,2
1932	2446	74,8		14,3	1077,0
1933	2916	122,2	117,208	14,3	1758,1
1934	3533	170,3	188,597	15,5	2753,9
1935	4375	254,7	285,437	16,8	4281,6
1936	5000	328,5	390,398	17,8	5855,9
1937	5318	365,8	445,283	18,3	6679,2
1938	6358	394,0			7437,0
На I/I					
1939	6476				

(„МТС у другій п'ятирічці“. Кількість МТС у 1939 році. — „Виконання плану в сільському господарстві на 1. жовтня 1939 року“.)

В Україні на передодні війни було 96 тисяч тракторів.

Як бачимо, паралельно зі зростом кількості тракторів збільшується їх потужність, особливо в роках другої п'ятирічки. Цей процес виявляється не так бажанням збільшити виробництво двигуна за одиницю часу, як намаганням пристосувати заводи до такого типу виробництва, що гарантував би найлегший і найшвидший перехід до задоволення потреб армії в танках і т. д.

Зміна типів тракторів, що їх виробляла промисловість в % до всього випуску, схарактеризована такими цифрами:

Типи марки тракторів	(У %/%)		
	1933 р.	1937 р.	1938 р.
Колесні (крім пропашних)	97,1	34,6	—
Пропашні	0,0	34,9	34,5
На гусеницях усіх марок	2,9	30,5	65,5
Всього	100	100	100

(Социалистическое сельское хозяйство Союза ССР Центральн. Управ. Народохозяйств. Учета Госплан, Москва 1939 р.)

У зв'язку з тракторизацією і електрифікацією змінюється вся структура енергетичних ресурсів сільського господарства:

Роди двигунів	(У %/%)				
	1916	1928	1932	1937	1938
Трактори	0,06	1,3	12,9	31,2	30,3
Грузові автомобілі	—	0,3	1,7	14,5	17,4
Мотори комбайнів	—	—	2,9	13,4	14,0
Інші механ. двигуни включно з електрифік.	0,8	2,6	4,7	7,6	8,2
Всі механічні двигуни	0,8	4,0	22,2	66,7	69,9
Робоча худоба (перевівши на механічну силу)	99,2	96,0	77,8	33,3	30,1
Всього	100	100	100	100	100

(Там же, стор. 21).

Ясно, що паралельно з тим процесом накопичення і видозміни ресурсів енергії, іде рішуча зміна і в складі сільсько-господарських машин, як щодо їх кількості, так і щодо типу:

С.-г. машини й знаряддя	1910	1928	1933	1938
Сохи (млн. штук)	8,0	4,8	—	—
Кінські плуги „ „	7,0	14,0	5,9	5,5
Тракторні плуги (тис. штук)	0,3	9,3	212,6	493,5
Плуги багатолемешні „ „	—	—	32,9	87,4
Кінні сіданки „ „	323,7	717,9	733,3	676,4
Тракторні сіданки „ „	—	0,5	96,1	265,5
Комбайни „ „	—	(2 шт.)	25,4	153,8
Тракторні снопов'язки „ „	—	0,1	36,2	10,7
Збірні машини „ „	752,4	1299,7	448,5	852,0
Складні й цівскладні молотілки „ „	19,5	5,6	120,3	130,8
Звичайні молотілки „ „	429,9	552,0	352,8	297,4
Трактори для полення буряків		не було	3,2	19,3

(Там же, таблиці 17 і 18).

Таким чином колективізація сільського господарства й організація МТС дали можливість націоналізувати всі основні зна-

ряддя сільсько-господарського виробництва і фактично зруйнувати право приватної власності на ті знаряддя. Головні виробничі фонди, що зосереджувались у МТС і колгоспах, як коштом нового поповнення, так і коштом попереднього індивідуального користування, дають у роках:

(в мільйонах крб.)

	1928	1930	1932	1934	1937	1938
МТС		15,2	403,0	1314,3	4259,2	5632,0
Колгоспи	80,9	748,8	8275,0	9519,9	14629,3	17104,8
Всього	80,9	768,9	8678,0	10834,2	18888,5	22736,8

Єдиною капітальною вартістю, що залишилася в індивідуальнім розпорядженні селян у більш або менш значних розмірах, було продуктивне скотарство, однак й тут його частина в загальній кількості продуктивної худоби значно впала в порівнянні з попереднім часом. У 1938 р. в особистому користуванні колгоспників було тільки 4,7% всього поголов'я коней, 49,3% великої рогатої худоби, 46,2% овець і кіз та 49,8% свиней.

При цьому треба мати на увазі, що законом були встановлені ліміти зросту кількості худоби у колгоспників. 5-та точка Статуту колгоспників звучала: «Кожний колгоспний двір зернових, бавовняних, бурякових, льняних, конопляних, картопляних, овочевих, чайних і тютюнових районів може мати в особистому користуванні корову, по 2 голови молодняка, одну свиноматку з приплодом, до десяти кіз разом, необмежену кількість свійської птиці та до 20 вуликів».

Пізніше намагання ще більше зменшити розміри самостійної господарської діяльності колгоспників довело в 1939 р. до видання закону про обмеження присадибних земельних ділянок (городів) до 0,25 і навіть до 0,15 гектара на господарство. Отже за винятком невеликого числа колгоспників підміських сіл, що знаходилися в особливих риночних умовах, переважна більшість селянства змушена була звести розміри своєї самостійної господарської діяльності до вузько-споживчих меж. Працю на таких участках вже на можна назвати сільсько-господарським промислом. Своім характером і обсягом вона була допоміжним домашнім господарством.

Сільсько-господарське виробництво визначене трьома головними факторами — землею, капіталом і працею, розуміючи під землею не лише ґрунт, але всю суму природньо-історичних умов, що зв'язані з землею.

Відомо, що земля ще першим земельним законом, що його видали большевики, була націоналізована й була тільки в кори-

стуванні селян. Колективізація скасувала це право користування і держава стала і власником і користувачем землі. Те, що в 1937 р. колгоспам були видані державні акти на вічне користування землею, в дійсності справи не міняє, бо ні одною правовою ознакою володіння і користування землею колгоспи, як побачимо нижче, на мали.

Організація МТС і реквізіція виробничих селянських засобів на користь колгоспів зосередили в руках держави право безпосередньо розпоряджатись всім виробничим капіталом.

Що торкається праці, то і тут держава взяла на себе право цілковито розпоряджатись і користуватись. Не кажучи вже про те, що позбавивши селянства землі й знарядь виробництва, держава тим самим утворила економічну неминучість працювати в колгоспах, цілим рядом наступних законодавчих актів вона оформила своє право на використання праці колгоспників на умовах, що мала встановляти сама держава.

Вже саме утворення колгоспів передбачало обов'язкову участь усіх працездатних членів у роботі, що її визначить адміністрація колгоспу. Точка 17-та колгоспного статуту звучить: «За невихід без поважних причин на роботу, за недоброякісну роботу та за інші порушення трудової дисципліни, правління застосує до винуватих санкцію.» Ці санкції можуть бути підвищені до виключення з колгоспу, себто до позбавлення колгоспника можливості займатись сільським господарством, бо звільнений з колгоспу міг одержати землю лише з загальнодержавних фондів і не одержував зовсім засобів виробництва. «Єдиний земельний масив артілі в жодному випадку не може змінитись. Наділ землею членів що вибули з артілі, коштом земельної площі артілі, заборонений». (§ 3-ій Статуту). Це в дійсності позбавляло права користуватися землею.

Право накладати відшкодування на тих колгоспників, що відхилилися від роботи, могло поширитись до притягнення до карної відповідальності, бо колгосп завжди мав можливість розглядати порушення правил як свідоме бажання заподіяти шкоду і тоді «артіль може осіб, що допускалися злочинного підривання колгоспного устрою, передати до суду, щоб останній наклав кару згідно з суворими вимогами закону робітничо-селянської держави».

Постановою Центрального Комітету партії і Ради Народніх Комісарів від 27 травня 1939 р. означено й мінімум обов'язкових трудоводнів: «Вважати доцільним встановити від 1939 р. для кожного працездатного колгоспника й колгоспниці обов'язковий трудовінімум на рік». Колгоспники були також обмежені щодо ви-

бору місця праці і в правах свободного руху. Вже в 1938 р. постановою Центрального Виконавчого Комітету означало: «Зобов'язати Правління Колгоспів виключати з колгоспу усіх колгоспників, що самовільно, без зареєстрованої у Правлінні колгоспу умови з господарськими органами, кидують своє колгоспне господарство і позбавити права на колгоспні прибутки тих легунів-колгоспників, що перед засівом відходять з колгоспу, а на збір і молотьбу вертаються в колгоспи».

Без записки з колгоспу, що дозволяла на виїзд, поліція не давала колгоспникам права жити в містах і не реєструвала їхніх документів.

Правні стосунки в Советському Союзі, були подібні до кріпаччини. Селянин, що його перевели на форму натурального «оброку», також працював на чужій землі, чужим знаряддям, без права визначати умови своєї праці, та був зобов'язаний віддати землевласникові означену кількість сільсько-господарських продуктів. Правда, колишній дідич мав ще цілий ряд прав над особою кріпака, але зате й господарські справи залишалися в сфері приватно-правних стосунків. Дідич не міг позбавити селянина права на землю, несплата «оброку» не ввжалась кримінальним вчинком, дідич не втручався в господарську діяльність селянина на наданій йому землі і т. ін.

Суб'єктом безпосереднього керування державними сільсько-господарськими підприємствами були МТС. Вони були фактично керівниками своєрідних державних маєтків, що утворилися з колишніх селянських у формі колгоспів. І чим далі, тим більше росте значення МТС, тим ширше вони охоплюють всі ділянки виробничого й загального життя селян.

Ось як означують ролю і значення МТС представники уряду: «МТС стали основними державними організаціями в селі, що советська влада зробила своїм могутнім важелем для підйому колгоспної побудови». (Молотов: З промови на нараді земельних робітників).

«Коли ми починали творити перші МТС, тоді МТС бути передовсім господарськими й політичними таранами позицій одноосібного господарства». «Три роки назад швидкість колективізації в районах обслуговування МТС була одним із найважливіших показників праці МТС». (Доклад Народнього Комисара Земледілля Яковлева 3.VII. 1933) «Головним важелем перебудови сільського господарства на соціалістичний лад і безперервного зміцнення советського впливу на колгоспників є МТС і радгоспи (державні маєтки), як великі фабрики соціалістичного господарства. (З доповіді Кагановича «Об организации Политотделов, 1933 р.).

»Політичні відділи МТС і радгоспів повинні таким чином забезпечити перетворення МТС і радгоспів, що є в теперішній момент переважно господарсько-технічними центрами, в центри як господарськотехнічного, так і політичного керівництва і впливу на широкі маси колгоспників« (там же).

»В вигляді МТС виявлена на масовім досвіді форма організації советською державою великого колективного сільського господарства на високій технічній базі.« (З постанови Центрального Комітету Партії 29.XII 1930).

«МТС — це найважливіша ланка партійної і советської побудови в селі«. (З промови Яковлева на нараді керівних робітників МТС 3 — 7 січня 1936 р.).

Всякі спроби ослабити адміністративно-господарську ролю МТС шляхом передачі окремих її функцій загальним державним адміністративним органам, зустрічали завжди рішучий опір: »МТС — це найважливіша ланка партійної і советської побудови в селі«. »Само собою, що взагалі не може бути мови про послаблення значення МТС, наприклад, про передачу агрономів із МТС до РайЗВ (районовий земельний відділ) або про передачу колгоспам керування засобами виробництва від МТС до райземвідділів; навпаки, справа у дальшому зміцненні МТС« (з промови Яковлева на нараді керівних робітників МТС з 7 січня 1933 р.).

Така домінуюча й керівна роля МТС передовсім виявлялась у здійснюванні державних плянів у сільському господарстві.

Вже вище згадано, що характер державного плянування з часу складення першого пляну різко змінився. Тепер це не плянові передбачення, що побудовані на аналізі еволюційної закономірності, а законодавче розпорядження: »Советському господарству на всіх етапах його розвитку властивий плян, при чому плян як директива, завдання, а не як плян — прогноза«. (Итоги выполнения первого пятилетнего плана. Госплан, 1934. стор. 9).

Запевнення, що такий характер плянування був »у всіх етапах«, не відповідає дійсності, та й був би неможливим в умовах індивідуального сільського господарства, але в останньому ця фраза точно формулює природу советського пляну.

Ніякої самостійності МТС при складанні своїх плянів не мали. Їх роля зводилась лише до арифметичного помноження одержаних від вищих органів обов'язкових нормативів на ті, що в них були, одиниці розміру тої, або іншої роботи. Згідно з інструкцією Народніх Комісарів Земельних Справ, Фінансів і Правління державного банку, що її затвердила Рада Народніх Комісарів 16.V. 1939 р., порядок складання і затвердження виробничо-фінансових плянів МТС установився такий:

»Точка 7. На підставі затвердженого урядом плану робіт, собівартості робіт і обсягу фінансування, Наркомат Земельних Справ ССРСР не пізніше 1 січня повідомляє РСФСР, окремі краї, області й автономні республіки про такі завдання для МТС:

а) Обсяг сільсько-господарських робіт по галузях, якості й термінах їх виконання;

б) норми оранки на один 15-тисиловий трактор і всіх робіт (крім молотьби) та на один комбайн збору збіжжєвих культур і сосяшника в перерахунку на 15-тифунтовий;

в) розмір урожайности в основних культурах;

г) собівартість тракторних робіт молотьби і комбайнові збірки;

г) план і плянова вартість ремонту тракторів і сільсько-господарських машин;

д) плян постачання тракторів і сільсько-господарських машин;

е) ліміти фінансування всіх витрат.

Точка 8. Краєві (обласні) земельні відділи й Народні Комісаріяти Земельних справ Республік на основі завдань, одержаних від Народнього Комісаріяту Земельних Справ ССРСР, встановлюють завдання для кожної МТС не пізніше 10-го січня.

Як бачимо, роля Народного Комісаріяту України зводилася лише до механічної передачі постанов Москви до МТС. Керувала сільським господарством безпосередньо Москва.

»На основі одержаних завдань МТС складає річні виробничо-фінансові пляни з розбиттям на квартали« (Сборник руководящих материялов о финансировании МТС, Москва 1939 р.).

МТС одержували від уряду цілковито зформульовані завдання, що мали бути виконані, при чому в ці завдання був включений увесь »обсяг сільсько-господарських робіт«, »розміри врожайности« і ін., себто те, що складає виробничий зміст колгоспної роботи, і виконання чого МТС, як представники держави, в даному випадку власника господарства, повинні були забезпечити. Далі »машино-тракторні станиці, виходячи з затвердженого виробничо-фінансового пляну, складають із колгоспами умови на термін, установлений краєвими (обласними) земельними відділами або Наркоматами Республік« (там же точка 12).

Характер цієї умови можна бачити з такої постанови Ради Народних Комісарів Союзу і Центрального Комітету Партії (25. VI. 1933). »Точка 1. Установити, що затверджений Радою Народніх Комісарів 6. II. 1933 р. типовий договір МТС з колгоспом і складені на його основі договори МТС з колгоспами мають тверду силу закону, що зобов'язують до точного й безумовного виконання, як колгоспниками, так і машино-тракторними станицями, і ніякі відхилення від зобов'язань умови МТС з колгоспами ні з боку

колгоспів, ні з боку МТС не можуть бути допущені ні в якому випадку».

Ця умова передбачала не тільки ті роботи, в яких МТС була контрагентом колгоспу, але весь обсяг сіл.-госп. робіт, себто таких, що не входить в обсяг безпосередніх виробничих операцій МТС. Так, наприклад, колгосп зобов'язався перед МТС виконати ряд агротехнічних заходів, а саме: установити сівозміну, зайнятися репродукцією поліпшеного насіння, провести своїми силами певну кількість міжрядового обробітку пропашних культур (картоплі, буряки і т. ін.) кожної культури зокрема, перевести засадження дерев на смугах захисту поля, вести боротьбу з шкідниками сільського господарства і т. ін. (з пункту 13 Типового договору). Щодо робіт, що їх колгосп виконував своєю тягловою силою та своїми машинами, він також приймав зобов'язання перед МТС.

»Точка 1. Виконати живою тягловою силою колгоспу основні роботи: орання... га, (йде перерахування всіх пільних робіт) з дотриманням агротехнічних постанов».

Керівна роля МТС простягалась не тільки на полеводство колгоспів, але й на інші сторони їх діяльності. Постановою Народного Комісаріату Земельних Справ од 29.XII 35 р. (точка 5) складені в колгоспах річні кошториси повинні бути предложені для перевірки й затвердження в районів земельні відділи, а ті, що їх обслуговують МТС, також і в МТС.

Ще більш ясною стане керівна роля МТС у здійсненні всієї державної сільсько-господарської політики і в безпосередньому керівництві виробничих процесів, коли з'ясуємо її політичну роль.

До цього питання ми ще повернемося. Щоб в'яснити питання «удержавлення сільського господарства» зупинимось ще на формі державної регламентації виробничих процесів і ролі МТС в її здійсненні.

Щорічно Уряд, Центральний Комітет партії і Народний Комісаріат Земельних Справ публікували окремі постанови про плани весняного або осіннього засіву (зяблевої оранки), обробітки парів, норм продукційної праці, підготовки засівного матеріалу і ін., себто абсолютно всіх етапів і видів сільсько-господарських робіт. Усі постанови мали силу законів, що обов'язково мусіли бути виконані, навіть у тих випадках, коли окремі постанови торкалися таких сторін діяльності колгоспів, де юридично вони були б управлені приймати самостійні рішення. Такі постанови завжди були обов'язковими нормами, бо вони були підписані партійним керівником, а тому були обов'язкові і для партійного ке-

рівництва колгоспу. Ні своїм обсягом, ні змістом усі такі урядові постанови нічим не відрізнялися від тих розпорядків, що їх дає власник, що керує своїм власним виробництвом. Так наприклад, плян засіву ярових культур в 1934 р. в колгоспах був побудований так:

Республіки, області	Зернові	з н и х			
		пшениця	овес	ячмінь	кукурудза
Укр. Рад. Соц. Республіка	7.125 т. г.	1091,6	1365,0	2140,0	1082,0 і т. д.

Постановление Совета Народних Комисаров ЦК Партии 30. I. 1934 г.).

Пізніше Українська Рада Народних Комісарів розділила одержане завдання на області, області — на райони і, нарешті, райони давали кожному колгоспові завдання, які культури і скільки він повинен посіяти. Також постановою Раднаркому і ЦК від 25.II.34 р. встановлюється порядок підготовки засівного матеріалу до засіву, при чому директори й начальники політвідділів МТС у випадках засівів зерном пониженої схожості мають забезпечити відповідальне підвищення колхозами норм висіву». (Точка 5).

10.III. 1934 р. встановлено, яку частину обробітки полів має виконати МТС; 17.IV 1934 р. плян підйому чистих парів; 29.VII. 1934 р. плян озимих засівів; 28.VIII. 1934 р. плян осінньої оранки і т. д. і т. д.

Таким самим порядком реґляментувались і всі інші етапи праці, при чому в окремих випадках завдання давалось не тільки в гектарах, але і в кількості: »Зобов'язати райони довести плян сіножаті до колгоспів і радгоспів й виготовлення силосу не лише в гектарах, але й кількості сіна та силосу« (Постанова Раднаркома і Ц. К. 24.V. 1933).

Норми праці колгоспників за окремими родами робіт, розцінки оплати праці і інше також реґляментувалось урядом (постанова Раднаркому 14.VI. 1934 р.). Навіть найдрібніші технічні прийоми догляду рослин також набували форми закону. Так, напр. 13.VI. 1933 р. видано було постанову, що її підписали Молотов і Сталін: »Щодо картоплі, то має бути проведене двократне сапання та підгортання й одне прополювання; щодо капусти — 3-разово підполювання, сапання та 2 підгортання і т. д.«.

Як бачимо, всі етапи догляду капусти, цибулі і т. ін. не тільки набували силу урядового закону, але й політичної директиви Ц. К. Партії (Молотов підписував як голова Раднаркому, а Сталін як Генеральний Секретар ЦК Партії).

В 1940 р. характер плянування де в чому змінюється, але тільки формою, а не істотно. Ці зміни сталися в наслідок постанови уряду про введення сівозміни. В цих умовах щорічне встановлен-

ня площ під окремі культури втрачає своє значення, бо вони визначаються сівозміном. Крім того, встановлена в 1939 р. система натурального оподаткування зумовлена обов'язковим плеканням тих або інших культур.

Постанова Раднаркому і Ц. К. з 17.І. 40 р. каже:

»Точка 1. Відмінити існуючий порядок планування засівів зернових культур, що передбачає доведення до колгоспів плянів засівів кожної культури зокрема«.

»Точка 2. Встановити, що пляни засівів зернових культур доводяться до колгоспів раз на рік сумарно щодо всіх зернових культур з виділенням засіву озимин«.

Але надаючи колгоспам право самим розпоряджатися площами засівів закон все ж вимагає, щоб «було забезпечене безумовне виконання державних обов'язків хлібоздачі відповідних культур». А далі точка 5 говорила, що «для кожного району повинно бути встановлене відсоткове співвідношення окремих зернових культур».

Само собою зрозуміло, такий централізований характер планування та керування сільсько-господарським виробництвом вимагав не лише зосередження знарядь виробництва, в руках держави, але й прихвности на місцях таких адміністративних органів, що безпосередньо керували б таким виробництвом. Цим органом і були, як вже згадано МТС.

Справедливо тому в резолюції 16-го з'їзду партії большевиків сказано: «З'їзд вважає потрібним зазначити, що партії вдалося досягнути перелому в розвитку сільського господарства ССРСР тільки в результаті:

- а) швидкого темпа індустріалізації, що є ключем реконструкції сільського господарства на колективних основах;
- б) організації МТС і колгоспів«.

Обсяг робіт, що їх виконували безпосередньо МТС, з року на рік зростає. До кінця другого п'ятирічного пляну, тобто до 1.І. 1938 показники обсягу цих робіт такі:

%/о засівної площі колгоспів, що їх обслуговували МТС, до загальної площі колгоспів	1931	1932]	1933	1934	1935	1936	1937	1938
	37,1	49,3	58,7	63,9	72,4	82,8	91,2	93'3
Трактори МТС виконали робіт у переводі на м'яку оранку без молодьби (в міль. гект.)	—	20,5	35,2	62,5	100,5	165,0	203,0	206,2

(МТС во второй пятилетке" — Центральное Правление народно-хозяйственного учета. Москва, 1939 р.)

В окремих республіках відсоток засівної площі, що її обслуговували МТС, ще вищий.

Так, наприклад, в Україні в 1938 р. — 99,3%, в Білорусії — 95,7%.

Відсотковий зріст усіх видів роботи, що їх виконували тракторним тяглом такий:

Рід роботи	1938	1934	1935	1936	1937	1938
Орання під ярові засіви	22,0	30,0	41,0	55,2	73,9	74,7
Засів усіх ярових культур	6,8	9,2	14,5	27,2	42,5	43,9
Засів бавовни	—	—	23,4	45,7	62,4	65,5
Засів цукрових буряків	—	4,9	42,8	77,8	89,2	95,0
Садження картоплі	—	—	0,3	1,0	2,7	4,1
Збір зернових і бобових плодів усіма машинами	10,4	14,6	21,6	30,6	39,3	45,0
в тому числі комбайнами	0,7	1,9	6,9	21,3	33,6	42,1
Копання цукрових буряків	—	5,2	47,7	47,9	79,7	79,5
Підйом парів	7,0	14,0	20,0	34,0	45,0	50,3
Підйом заби (осіннє орання)	23,4	34,5	47,8	65,7	67,4	71,9

(Там же).

Якщо всі роботи на зернових культурах виміряти умовною одиницею м'якою оранкою¹⁾, то на кожний гектар вийде 2,6 одиниці. Машино-тракторні станиці в 1938 р. виконували вже 2,1 одиниці на гектар. Пляном третьої п'ятирічки передбачалось повне виконання тракторами всіх сільсько-господарських робіт.

Вростання питомої ваги МТС у загальних сільськогосподарських роботах вимагало щорічно великих інвестицій. Загальний розмір капіталовкладення за балансовою оцінкою досяг таких цифр:

(У тисячах карбованців)

	1933	1934	1936	1937	1938
Загальна сума капітальних вкладів	1375055.—	2136660.—	3041505.4	5328344.—	5944022.—
На 1 МТС	466.—	590.—	698.—	905.—	1039.—
На 100 гектарів засівів колгоспів, що обслуговують МТС	3,2	3,2	4,0	5,0	5,6

Таким чином, зріст вкладених капіталів обганяв зріст охоплення машино-тракторними станицями засівної площі колгоспів. В зв'язку з цим витрати капіталів на гектар щорічно зростали. При цьому треба мати на увазі, що інвестиції в МТС складали тільки частину загальної суми капіталу в колективному сільському господарстві, при чому значно меншу частину, всього 29,2%²⁾

¹⁾ Єдина одиниця виміру. Оранка прийнята за одиницю. Отже за кількістю витрачено енергії — боронування 0,11, культивізація 0,3 і т. д.

²⁾ В Україні 59%.

на кінець 1937 р. (машини 79,2%). Коли взяти загальну суму капіталу, то витрати на 1 гектар засівної площі в колгоспах становлять 169 крб. («МТС у другій п'ятирічці», табл. 12, 11, 15). Всі ті витрати доконувано коштом державного бюджету. До 1939 р. МТС формально були фінансово-самостійними інституціями. Одержувана оплата тракторних робіт як грошева, так і в натурі, вважалась формально власністю МТС. Передаючи державі 95 % одержаного від колгоспів зерна (5 % могла залишити в себе на постачання своїх робітників і на преміювання), МТС одержувала за нього оплату в такому самому розмірі, як і колгоспи за свої хлібоздачі. Коштом цих засобів вони й мусіли покривати свої біжучі витрати, оплачування персоналу, та експлуатаційні видатки (пальне, мастила і ін.). Щож бо витрат на придбання тракторів, машин і ін., то для цього МТС одержував довготермінові кредити з банку, що погашалися щорічно при зарахованні амортизації. Розмір витрат на придбання тракторів і т. ін. визначали не МТС, а Земельні органи. Вони встановляли, скільки тракторів і іншого реманенту має одержати кожна МТС і давали банкові вказівки щодо відкриття відповідного кредиту.

Засобів, що їх давала держава на оплату здаваного зерна, звичайно не вистачало на покриття всіх витрат МТС, і тому велика їх кількість одержувала дотацію з державного бюджету.

Постановою Раднаркому від 5.II. 1938 р. і ця ніби самостійність була знесена, і МТС цілковито, не тільки суттю, але й формою перетворились у звичайні державні інституції: § 1. «Встановити, що фінансування всіх витрат МТС цілковито доконується коштом державного бюджету». » § 8. Оплата за роботу МТС (в натурі, або грошах), що стягається з колгоспів, вся йде до прибутку держави. Директор МТС відповідає за своєчасне вручення рахунків і здачу колгоспами натуроплати».

Наступна постанова Раднаркому і Ц. К. від 12.I. 1939 р. встановила, що фінансування МТС провадиться раз на чверть року в залежності від виконання пляну робіт, як щодо кількості, так і щодо якості показників, при чому в склад показників якості входить і розмір урожаю на колгоспних полях: § 7. «У виробничо-фінансовім пляні МТС передбачити, як обов'язкове завдання: обсяг виробничих сільсько-господарських робіт щодо виду, якості, і терміну виконання; розмір урожайности основних культур» і т. д. (Сборник руководящих матеріалів по фінансуванні МТС, Москва 1939).

І так, машино-тракторні станції вможливили большевицькому урядові зліквідувати багатомільйонове селянське господарство й обернути все сільське господарство в державне підприємство.

Механізація сільського господарства, що зростала, зміцнена роля МТС, що засягало в усі галузі сільського життя, відкривала в майбутньому, на думку большевиків, ще ширші перспективи: »Вона (колективізація) перетворила МТС у могутнє знаряддя керування колгоспним селянством з боку пролетарської держави на шляхах поступового переходу від соціалізму до комунізму«). («МТС во второй пятилетке», стор. 9).

Сам по собі факт упровадження машин у сільському господарстві являється, без сумніву, позитивним. Оцінка його, однак, з погляду економіки сільського господарства змушує прийти до висновку, що на перший погляд може здаватися парадоксальним: механізація сприяла зменшенню прибутковості сільсько-господарського виробництва. Хоч машини продавано колгоспам по низьких цінах, іноді навіть нижче себевартости, все ж таки розмір капіталовкладення на одиницю площі збільшувався з 25,4 крб. до 165 крб. себто в 6,7 рази тоді, як прибутковість гектара не зростала.

Частина (валового), бруutto-прибутку, що витрачалась на оплату капіталу відносилась до частини, що йшла на оплату самих селян, як 1:1.

В 1926 р. відношення тих саме категорій витрат було як 1:3. Повторяємо, що зросту валового збору не було і тому така зміна співвідношення падає на зменшення прибутковости.

Значно зменшилась прибутковість і в наслідок оплати апарату самих колгоспів, розмір котрих також органічно зв'язаний з поверненням їх у великі механізовані підприємства. Апарат колгоспів, що не приймав безпосередньо участі в виробничих процесах, нараховував в Україні 340.000 чоловік.

Письменник Шелохов у 1938 р. обрахував, скільки коштує колхозам Донської області оплата апарату. Виявилось, що вона становить 32% загальної суми продуктивности колгоспників. У грошовому відношенні ця категорія витрат, що взагалі не мала місця в попередні часи, до колективізації, досягала 500 мільйонів крб. річно в Україні. Нижче ми можемо з'ясувати становище, що штучна і надмірна механізація сільського господарства призвела до ще більшого пониження рентабельности виробництва.

Штучна механізація сільського господарства не дала належного економічного ефекту, зате, вона забезпечила советській владі досягти іншу мету: вона звільнила з сільсько-господарського виробництва велике число людей для потреб промисловости та армії. Спочатку суцільної колективізації до 1939 р., себто за 10 років кількість сільського населення в Україні зменшилась з 28,7 міль. до 19,8 міль., і одночасно кількість міського населення збіль-

шилася з 5,4 міл. до 11,2 міл. людей. Та й після такого зменшення сільсько-господарське виробництво мало ще запаси вільних трудових сил. За даними з 1939 р. в Україні загальний запас чоловічої робочої сили на колгоспний двір становив 440 дні, але на роботи в колгоспі витрачалось лише 243 дні, себто 60%. Тому й у майбутньому село могло бути резервою для постачання робочої сили, для потреб як промисловости, так і армії. Сталін і вказує на це у своїм звіті 18-му З'їздові Комуністичної Партії:

»Тепер справа може полягати в тому, щоб запропонувати колгоспам виконати наше прохання і відпускати нам для зростаючої промисловості щорічно хоч би півтора мільйона молодих колгоспників.

Колгоспи мають повну можливість задовольнити оту нашу просьбу, бо наявність в колгоспах технічних засобів, у великій кількості, звільняє частину робітників у селі, а ці робітники, переведені в промисловість, могли б принести велику користь усьому народньому господарству».

(Й. Сталін: Отчет. доклад на 18-м С'езде Партии о работе Ц. К. ВКП(б).

Не меншу роль, ніж в організації сільсько-господарського виробничого процесу на нових основах, відіграли МТС і в дальшій типізації нової агрономічної техніки. В зв'язку з переходом на колективне землеробство явилось кінцевим змінити всю суть агрономічної допомоги сільському господарству.

До революції агрономічний персонал, що обслуговував селянське господарство стояв на службі земства. Головною метою його роботи була пропаганда словом і показом поліпшення способів землеробства. Агрономи знайомили селян з досягненнями агрономічної науки, дораджували окремим селянам зробити ті або інші поліпшення в своїх господарствах, демонстрували господарську доцільність рекомендованих способів на організованих ними зразкових полях, давали кооперації широку допомогу в її агрикультурній роботі і ін. Але основним в усій роботі агронома було те, що він міг впливати на психіку селянина, а воля селянина залишалася незламною. Чи піти за радою агронома, чи ні, залишалось його справою.

Такою по типу залишилась агрономія і в період НЕП'у. Тоді вона також складала апарат земельних органів і займалася в основному організацією селян з метою вжити тих або інших заходів.

Цілком на інших основах будується агрономічна справа в період суцільної колективізації. Агрономічний персонал був переданий до МТС, як безпосередньому адміністраторові сільського

господарства. Всі агрономічні прийоми, намічені до виконання, виконуються шляхом звичайного адміністративного розпорядження, що часто мав навіть форму законодавчого акту. Законом, іноді зміщеним ще підписом Центрального Комітету Партії, було встановлено обов'язкові норми всього комплексу агрономічної техніки: сівозміни, терміни, що в них має бути проведена робота, порядок догляду за рослинами і т. д. Ми вже мали нагоду, показати на прикладі, як Рада Народніх Комісарів і Центральний Комітет Партії встановляли, скільки разів має бути прополена капуста.

Була б тому велика помилка вважати, що застосування тих, чи інших прийомів землеробства в Советському Союзі є показником рівня агрономічної культури в селянському населенні. Колгоспники механічно виконували розпорядження МТС та її агрономів так, як у свій час робітники в дідичькому господарстві виконували накази управителя. Але перед тим, виконуючи такі адміністративні розпорядження, робітник маєтку міг спостерігати залежність результату від того або іншого прийому, в його свідомості зміцнювалася причинова залежність підвищеного результату і агрономічного прийому. В колгоспному землеробстві дуже часто і це не могло мати місця, навпаки, в багатьох випадках селянин приходив якраз до протилежних висновків.

Як уже сказано, прибутковість гектара по зібраній продукції, не зважаючи на колосальні витрати на механізацію, застосування ряду прийомів культурного землеробства і ін., залишалася майже на тому самому дореволюційному рівні, а в деяких випадках навіть зменшилася. Тому в психіці селянина не могла закріпитись раціональність здійснення агрикультурних заходів. Іноді ж і то досить часто механічне, бездушне здійснення урядового розпорядження доводило прямо до абсурду і нічого, крім насмішки й озлоблення, у селян не викликали. В наслідок цього навіть такі заходи, що їх залежність незвичайно очевидна й не може викликати сумніву, були дискредитовані. Так, напр. МТС повинні були вказати в умові з колгоспом площу землі, що підлягала комбайновому зборові. Збору не можна було провести ніяким іншим способом, бо тоді вийшло б невиконання пляну комбайнового збору, а це спричинило б обвинувачення директора МТС і голови колгоспу у зриві пляну і в антимеханізаційній тенденції. На практиці це досить часто доводило до того, що комбайн з тих, або інших причин, спізнював виконання пляну в цілому й коли приходило зібрати останні поля, то виявлялося, що зерно вже обсіпалося, і він скошував тільки солому. Всі спроби селян добитись дозволу зібрати урожай своїми силами, хоч би косами, ні до чого

звичайно не приводили. Площа залишалася закріпленою за комбайном. А тому Народний Комісар Земельних Справ—Чернов міг із погордою заявити: «В середньому в США на 1 комбайн припадає 230 гектарів площі, а в нас 259. Тому ми з повним правом можемо сказати, що коли батьківщиною комбайну щодо походження є ЗДА, то справжньою батьківщиною комбайну щодо використання являється наш Советський Союз». (З промови робітників в МТС дня 3.VII. 1936).

Крім того в агрикультурних заходах советської влади, як і в усій політиці, велике значення мала «мода», тимчасове захоплення. Цілковита невідповідність місцевих партійних робітників до керування тим, що їм було доручене, а через те неспроможність критично підійти до тих чи інших заходів — повсякчасний страх відповідальності, свідомість того, що посада, що він її займає, належить йому не по праву, а через партійну приналежність і партійний послух, — усе це доводило до того, що всяке не тільки розпорядження, але й просте зауваження в газеті «Правда» приймалось, як тверда директива і виконувалась, не зважаючи на її правовий абсурд.

Спеціалісти-службовці, що знали це діло, після ряду терористичних процесів, які обвинувачували їх у «шкідництві», втрачали всяку здатність і бажання протиставити свої погляди партійному провідництву, вважаючи за краще, з метою особистої безпеки, без спротиву виконувати всі розпорядження партійного начальства, турбуючись лише про те, щоб мати якийнебудь документ, що звільняв би його від відповідальності за наслідки його праці.

Кожний спеціаліст на гіркому досвіді переконувався в тому, що те, що сьогодні вважається за пряме виконання «генеральної лінії партії», завтра може бути проголошене шкідництвом, за яке він в першу чергу понесе кару. Всі дії не були тому науково обгрунтованими й практично перевіреними процесами, носили характер якихось істеричних кампаній. Найзвичайніші щорічні періоди ставали кампаніями, — посівна кампанія, збиральна кампанія і т. д. Приходить термін кампанії й усе інше, навіть не менш важливе, відводиться на задній плян, всі сили і вся увага зосереджуються в одному питанні, всі кричать про ентузіазм, а по суті все перебуває в стані якоїсь хворобливої істерії.

Саме собою розуміється, що такий характер роботи, особливо в застосуванні до агрикультури, що повинна будуватись на звичайних законах біології рослин, не міг дати належних результатів, не зважаючи на затрату колосальних засобів і сил.

Можна привести тисячі прикладів таких агромічних захо-

дів, що спочатку вважались за тверді правила, які не підлягають обговоренню, а потім застосовування їх проголошувалося тяжким злочином. Так напр. в 1931 р. був введений т. зв. «понадраний засів». Ще перед звільненням землі від снігу, звичайно при кінці лютого, або на початку березня, коли про виїзд у поле не могло бути й мови, проводився засів ярих зернових культур ручним способом, або з літаків, щоб цілком використати весняну вогкість... Безглуздість такого засіву була ясна і агрономам і селянам, але на протязі 6-ти років від усіх наполегливо вимагали його виконання, доки врешті не був виданий закон, що забороняв під загрозою суворої відповідальності займатися понадраним засівом.

Таке саме було й щодо значення парів, чергування культур, оцінки окремих селекційних сортів і т. д. Багато було таких питань, в яких на протязі двох років приймалися діаметрально протилежні постанови. В 1930 р. багато агрономів було засуджено на смерть і багаторічну каторгу за розповсюдження пшениці «Українка», а в 1935 р. той самий сорт пшениці визнається за найкращий.

Або вкажемо на такий факт: посередній, нічим не видатний український агроном Лисенко помістив у журналі статтю про користь «яровізування», — (намочування і проростання насіння перед сівом). Справа ця була давно відома агрономам і в дійсності не являла собою нічого поважного. Але йому вдалося звернути на себе увагу одного з керівників-партійців, переконати його в тому, що це гарантує негайне підвищення врожайності на 10 і більше відсотків, і гарячі на всяку сенсацію большевики підносять цю думку до розмірів грандіозного наукового відкриття, що прославить Советський Союз і доведе, як продуктивно розвивається наука в большевицькій країні. Лисенко пише невеличку брошуру, науково не обгрунтовану, і з безмежним самовпевненям називає її «Теорією стадійного розвитку рослин». Він член партії, йому дається звання академіка, в його розпорядження передається селекційний інститут, його нагороджують орденами, його роблять заступником голови Верховної Ради ССРСР і ін. й ін.

Большевики на прикладі Лисенка та йому подібних мають можливість кричати на весь світ про розвиток науки в Советському Союзі, про турботу партії, про підтримку вченими большевицького ладу. В той час дійсних корифеїв агрономічних наук, як наприклад українця-академіка Н. І. Вавилова, професора Талалаєва й багато інших, відомих своїми науковими працями далеко поза кордонами Советського Союзу, вони фізично знищили. В 1937 р. мав відбутися в Москві черговий міжнародній конгрес

генетиків. Маючи відомості про те, що чужі вчені поставлять «теорію» Лисенка під безпощадну критику, більшовики під якимсь претекстом ухиляються скликати конгрес. В той час яровізація насіння Лисенка залишається надалі обов'язковою. Здійснення її вимагає великої витрати сил, наявності відповідних приміщень, пророщене насіння порушує робочий режим сіялок і вресіт-решт не дає майже ніякого господарського ефекту.

Поруч з безсумнівно-прогресивними заходами було немало й таких, що дискредитували саму ідею агрономічного керування колгоспним сільським господарством і не забезпечували належного зросту сільсько-господарських знань серед селянського населення. Можна запевняти, що сільсько-господарська культура селянства за останніх 10 років перед революцією, при вільній творчій роботі земської агрономії та безпосереднього зацікавлення селян наслідками своєї праці, мала значно більший рівень, ніж 25-ліття при советській владі, не зважаючи на величезну затрату більшовиками коштів для цього. Гасло старої земської агрономії «машина — найкраща книга для селянина» в умовах советської дійсности далеко не виправдала себе.

Наша характеристика господарської й політичної ролі МТС була б неповна, як би ми не зазначили ще одного: МТС були органами здійснення не тільки аграрної політики советської влади, але й органами партійного керівництва та політичного терору.

Обсяг завдань МТС в цій області з вичерпною повністю та цизнізмом виложив Каганович в доповіді: «Про організацію політвідділів, МТС і колгоспів». Тому ми дозволимо собі широко процитувати його. Характеристичне, що зробити таку доповідь взявся Каганович, що ніколи не мав жодного службового зв'язку з сільським господарством.

Хоч неорганізована боротьба селянства в 1930 — 31 роках проти колективізації була криваво придушена і більшовикам вдалося здійснити насильне зламання всіх підвалин селянського господарства, але партія зрозуміла, що воля до боротьби в селянстві не завмерла, що встановлений проти природний правопорядок буде завжди викликати протест, що селянство завжди буде змагатися скинути з себе ярмо кріпацького рабства. Тому конечно треба було забезпечити постійний, неослаблений терор, що вбивав би в самому зародку спробу протесту, що діяв би неухильно на психіку населення, що змущував би його виконувати те, що протилежне самій істотній природі людини. Це завдання і було покладене на МТС.

В резолюції об'єднаного пленуму Центрального Комітету й Центрального Контрольного Комітету партії від 11.січня 1933 р. по

докладі Кагановича «Про мету і завдання Політвідділів МТС і колгоспів» (Важнейшее решения по сельскому хозяйству», Москва, 1936 р.) говориться:

»Успішному вирішенню завдань чинять шалений спротив антисоветські елементи села..., що намагаються зірвати заходи партії та уряду в галузі сільського господарства, використовуючи для цього несвідомість частини колгоспників«. »Між тим сільські партійні й колгоспні ячейки, в тім числі ячейки колгоспів і МТС, позбавлені революційного почуття та пильности, в ряді місць не тільки не протиставляють цій антисоветській роботі ворожих елементів клясову пильність..., але деколи самі підпадають під вплив шкідливих елементів..., і організують разом із ними крадіжку насіння при засіві, крадіжку зерна при зборі й молотбі, ховання хліба в таємних коморах, саботаж хлібозаготівель.«

Тут мається на увазі те, що багато сільських комуністів, які не втратили ще людського почуття та не перетворились у той час у сліпе бездушне знаряддя партії, не могли байдуже ставитись до того, що в спухлих від голоду та мільйонами вмираючих селян вимагали хліба, що від голодних силоміць відривали останій кілограм зерна, цинічно називаючи це зерно »товаровими лишками«, і ці комуністи, пробували провести такі заходи, наївно вірячи ще в гасла революції. Тому треба було придушити не лише спротив селян, але й спротив ще недостатньо обезличених комуністів. З цією метою відправлено було з міст у села 25 тисяч належно перевірених комуністів, готових не вагаючись виконати всяку постанову партії. Мотивуючи конечність зосередження політичного керівництва в МТС, у резолюції, по доповіді Кагановича, говориться:

»Не зважаючи на величезну організаційно-господарську роль і вплив МТС щодо технічного перезброєння та соціалістичної перебудови сільського господарства, їх політичний вплив на широкі маси колгоспників покищо ще цілковито недостатній: МТС не має політичного обличчя«. »Щоб політично зміцнити МТС і колгоспи на селі та рішуче поліпшити політичну й господарську роботу наших ячеек у колгоспах, ЦК ВКП(б) постановив організувати в усіх МТС і колгоспах політвідділи«.

Політвідділи повинні забезпечити партійне око й контроль у всіх ділянках роботи й життя як самих колгоспників, так і об'єднаних ними колгоспників.

При накресленні завдань Політвідділів на перше місце висувають зобов'язання МТС стягати у селянського населення податок у натурі, цебто те, що було основною метою всієї колективізації. »Найпершим черговим завданням політичних відділів МТС

є забезпечення безумовного і своєчасного виконання колгоспами і колгоспниками всіх своїх обов'язків перед державою й передусім рішуча боротьба з крадіжкою колгоспного добра, боротьба за проявами саботажу заходів партії та уряду в ділянці хлібозаготівель і м'ясозаготівель у колгоспах».

Щоб виконати це важливе завдання, машино-тракторні станції мали обов'язок застосовувати всі форми терору: «Політичні відділи МТС і радгоспів повинні забезпечити неухильне, правильне й своєчасне застосування законів советського уряду про адміністративні й карні заходи щодо організаторів крадіжки товариської власності та саботажу заходів партії й уряду в галузі сільського господарства». «Викриваючи факти шкідливої роботи куркулів і підкуркульників, мають організувати широкі маси колгоспників до боротьби за своєчасне й повне виконання колгоспниками і радгоспами всіх своїх обов'язків перед державою».

В советській дійсності наявність такої постанови означало те, що кожна МТС, якщо вона хотіла запобігти обвинуваченням в недостатній пильності, або навіть шкідництві, повинна була обов'язково дати ГПУ декілька жертв, жорстока розправа з якими залякувала б останню масу колгоспників і робила їх слухняним зряддям большевиків. З типічним цинізмом Каганович говорить: «Що торкається прояв шкідництва й саботажу в колгоспах, то вони зрештою повинні грати таку ж позитивну роль в справі організації нових большевицьких кадрів у колгоспах і радгоспах, яку грали шкідництво й шахтинський процес у ділянці промисловости». «Партійці й комсомольці в колгоспі і радгоспі не повинні боятись боротьби за ізоляцію й прогнання антигромадських, протиколгоспних елементів. Нам потрібна така єдність у колгоспі, яка забезпечує керівництво большевицького ядра. А такої єдності неможливо добитися без поважної боротьби за прогнання антигромадських і антиколгоспних елементів з колгоспів». «І це прийде тим швидше, чим швидше наші МТС і радгоспи перетворяться в центри політичної та організаційної роботи в селі. Таким чином, політичні відділи МТС і радгоспи забезпечать перетворення МТС і радгоспів, що зараз ще є переважно господарсько-технічними центрами, в центри як господарсько технічного, так і політичного й організаційного керівництва і впливу на широкі маси колгоспників».

Другим, не менше важливим, завданням політвідділів МТС було «добиватись того, щоб всі без винятку колгоспи мали большевицьке керівництво», тобто вони повинні забезпечити заміну безпартійних голів і інших робітників колгоспів партійцями. Про якийсь виборний порядок у даному випадку не могло бути й мо-

ви. Політвідділи призначали робітників у колгоспи, при чому дуже часто ті призначені представники були мешканці міста, абсолютно неознайомлені з сільським господарством.

У «Положенні про політвідділи МТС» прямо вказувано: «Політвідділи МТС беруть активну участь у доборі кадрів МТС і управлінні і службовців, що обслуговують колгоспи і МТС, маючи на увазі як керівний склад, так і адміністративно-господарських робітників».

Щоб не дати призначеному персоналові можливості встановити зв'язок із селянством, просякнути його інтересами, його весь час перекидали з місця на місце, замінювали, звільняли й таке інше. Таким чином, у робітників не могла закріпитися свідомість тривалості свого становища. Вони завжди почували себе під загрозою. Зрозуміло, що це не забезпечувало належного ознайомлення з конкретними умовами господарства, бажання зайнятися якою небудь тривалою, творчою, конструктивною працею.

На 1 січня 1939 р., себто по 10-ти роках після початку колективізації, голов колгоспів, що працювали в колгоспах менше одного року, в Україні було 44,4%, від одного до двох років 28,4% і тільки 7,9% більше п'яти років. Комуністів і комсомольців серед них було 44,4% а тих, що мали спеціальне сільсько-господарське підготовлення, всього 27,1%. («Колгоспи УССР в 1939 році», Народний Комісаріят Земельних Справ України, 1940 р.).

Своє завдання тероризувати село, як висловлювались самі большевики, «перебороти дрібнобуржуазні пережитки і власницькі тенденції вчорашніх власників, сьгоднішніх колгоспників», політвідділи виконали. Неможна сказати, скільки десятків і сотень тисяч колгоспників було заарештовано й заслано з ініціативи МТС, але їх праця одержала добру оцінку з боку Центрального Комітету Партії: «Перші наслідки засіву показують, що політвідділи справді стали важливими важелями партії в справі організаційного зміцнення колгоспів і МТС, очистивши їх від клясово-ворожих елементів, зміцнивши організаційну роллю комуністів і комсомольців». «Колгоспні ячейки, групи і кандидати співчуваючих¹⁾ виконують обов'язкові для них директиви політвідділів МТС» (Постанова ЦК про працю політвідділів МТС від 15.6. 1933 р.).

»Партія при допомозі політвідділів виявила і вигнала в основному з колгоспів і радгоспів антисоветські, антиколгоспні, сабо-

¹⁾ Кандидатські групи і групи співчуваючих—це гуртки осіб, що готувалися вступити в партію.

тажницькі і шкідницькі елементи, куркулів і підкуркульників, що пролізли в колгоспи й радгоспи і »тихой сапой«²⁾ намагалися розкласти їх з середини». (Резолюція Пленуму ЦК по доповіді Кагановича з 28.XI. 1934 р.).

Політвідділи проіснували два роки. Постановою ЦК від 28.XI. 1934 р. їх зліквідовано, але їх функції не знято з МТС. Дяльність політвідділів була об'єднана з місцевими партійними організаціями, а в МТС була збережена посада заступника директора в політичній частині.

Та найбільш ненависні були МТС в очах населення за свою діяльність у стяганні натурального податку. Як уже вказано, фіскальні міркування були вирішальними при здійсненні суцільної колективізації. Вся діяльність МТС, в тому числі й політична, повинна була врешті забезпечити державі здійснення цього завдання.

VII.

Спочатку при впровадженні суцільної колективізації, кількість хліба, що підлягала здачі державі, означувалась не в частинах урожаю, а загальною сумою. Щоб з'ясувати, в якій мірі призначена до здачі державі кількість хліба відповідає можливостям і розмірові сільсько-господарського виробництва, наведемо такі обчислення: в 1932 р. колгоспна засівна площа зернових культур у харківській області (в неї входила тоді частина Сумської й Полтавської областей) нараховувала 2.579 тис. га. При середньому врожаї в тому ж році 8,8 центнерів з га, валовий збір давав 2.269,6 тис. тон. Сума податку була встановлена на 1.665,2 тис. тон, себто 74,2% всього розміру збору. Для порівняння наведемо середні дані за п'ятиріччя 1909 — 1913 рр. З загальної суми врожаю зернових культур в Україні, що становило 19 міль. пудів 29% пішло на продаж (на всі грошові потреби селянина, в тому числі й для оплати податків), 13,3% залишилось на насіння і 57,7% розходилося на потреби сільського населення та годівлю худоби. Якщо навіть зберегти той самий відсоток на насіння (фактично він доходив до 14,5%) то на споживання населення й худоби залишалось в 1932 р. всього 12,5% урожаю, тобто зменшення в 4 рази в порівнянні з дореволюційним часом, бо розмір збору хліба, не зважаючи на розширення орної площі, не збільшився (в Російській імперії в 1914 р. 5 мільд. пудів, у 1930 р. 5,1 мільрд. пудів).

Якою мірою хліб, що залишився в розпорядженні селян, забезпечував задоволення їх хоч би мінімальних потреб, можна

²⁾ „Тихой сапой“ — таємним піднопом.

бачити з того, що на протязі 1932 — 1933 рр. умерло від голоду кілька мільйонів селян, що в Україні були села, де не залишилось ні однієї людини, і ті села в наступному році заселювано силоміць перевезеними селянами з північних московських (російських) областей.

Катастрофа, що була наслідком советської господарської політики і нова криза, що назріла в комуністичній партії, примусили Сталіна відступити. В 1933 р. введено податок у розмірі твердих здач із кожного гектара площі. В Україні він був установлений в середньому до 310 кілограмів з гектара зернових культур, що складало до 35% валового збору.

Це тільки невизначною мірою поліпшило становище селян. Якщо потім не можна було спостерігати масового вимирання населення від голоду, то фізичне й господарське винищування селянства в ім'я підготування країни до майбутньої революційної війни неухильно продовжувалось. По давньому діяв закон, що колгоспники одержують хліб для задоволення їх споживчих потреб в останню чергу, тільки після задоволення всіх інших потреб.

Постанова Ради Народних Комісарів і Центрального Комітету партії від 2.8. 1933 р. каже:

»Точка 1. Після виконання колгоспами своїх річних зобов'язань щодо здачі зерна державі, здачі зерна як натуральної оплати робіт МТС і повернення насінних позичок, відкладається насіння для озимого й ярового засіву, утворюється страховий насінний фонд розміром 10 — 15% річної потреби в насінні та фуражний фонд у розмірі повної річної потреби годівлі суспільної худоби.

»Точка 3. Все зерно, що залишається в колгоспі після виконання ним вказаних вище обов'язків і утворення встановлених фондів, розділити цілковито між колгоспниками за трудодні«.

Навіть у 1939 р. та частина, що залишалася в колгоспників, далеко не задовольняла потреб селян. З урожаю зернових культур того ж року пішло:

на натуральні здачі державі	22,6 %
на натуральну оплату МТС	21,4 %
на насіння й страховий фонд	14,9 %
на фураж	15,8 %
на інші відрахування	2,4 %
решта для розподілу за трудодні	22,9 %

Кількість зерна, призначеного для фуражу 2,7 міл. коней, 1,4 міл. рогатої худоби і 2 міл. свиней не набагато менша від тієї кількості, що йшла на прохарчування 14,5 міл. колгоспників. Щодо останніх продуктів сільсько-господарського виробництва,

то частина, що призначалася для розподілу колгоспникам, була ще менша:

олійних культур	6,0 %
овочів	3,6 %
м'яса й сала	0,2 %

В абсолютних цифрах це давало річно:

олійних культур	8,8 кг, себто 1 літр на рік олії
картоплі	53,0 „
ярини	3,4 „
м'яса й сала	0,3 „

Але цим обтяження колгоспника не закінчувалось. Його особисте господарство на присадибній землі також було обтяжене натуральними податками — 400 — 500 літрів молока 1,5 кг. масла від корови, 800 кг. картоплі з гектара, 40 — 50 яєць, одна свиняча шкіра, м'ясо й ід Незалежно від натурального обтяження колгоспник повинен був платити ще грошові податки. Середній річний заробіток колгоспного двору становив у 1939 р. 475 крб. З цієї суми колгоспник повинен був заплатити:

податку	22,5 крб.
самообкладання	20,0 „
одноразового податку	50,0 „
Всього	92,5 крб.

Крім цього, кожний колгоспний двір повинен був придбати облігації державної позики в середньому на 200 крб. річно, що в дійсності також було податком.

Таким чином, у формі грошового обтяження у нього забиралося ще до 60 % всіх одержаних від колгоспу засобів. Треба мати на увазі, що колгосп завжди мав велику заборгованість у розрахунках з колгоспниками щодо грошових видач. На 1 січня 1940 р. та заборгованість досягла 1.062 міль. крб.. отже суми, що рівнялися річному видаткові.

Це не перешкодило Сталінові на з'їзді комбайнерів у 1935 р. заявити:

«Советський уряд не може допустити, щоб населення голодувало. Ось уже 2 — 3 роки, як бідноти у нас більше немає, безробіття не стало, недоїдання зникло і ми вступили на шлях заможности».

Або в його звіті на 17-тому з'їзді партії в 1939 р. запевнялось: «Історична перемога не могла не привести до корінного поліпшення матеріального стану трудящих... знищення нужди в селі — це таке досягнення, про яке навіть не можуть мріяти робітники й селяни найдемократичніших країн».

В усіх цих заявах правдиве тільки те, що значна частина се-

лянської бідноти дійсно »була знищена«... голодом попереднього року.

Цілком природно, виникає питання, в чому ж полягало джерело існування селян, якщо його участь у роботі колгоспу не забезпечувала його існування. Таким джерелом було в дійсності його присадибне господарство. До 1939 р. середній розмір присадибного господарства колгоспника в Україні становив 0,49 гектара. Продукція з цієї незначної площі, при постійному загостреному попитові на продукти споживання з боку міського населення та існування у зв'язку з цим спекуляційних цін на »чорному ринку« все ж таки давала можливість селянинові зберегти своє життя, радше напівгольне існування.

В 1936 р. було проведено обстеження господарства колгоспників, щоб виявити зріст матеріальної забезпеченості до кінця другої п'ятирічки. Не зважаючи на те, що господарства колгоспників були спеціально відібрані та були найкращі, а не типічні, результат вийшов такий, що він був опублікований тільки для секретного користування («Бюджети колгоспників», видання 1936 р., Київ).

Виявилось, що в 1935 р. в середньому на одне господарство припадала така норма продуктів:

(В кілограмах)

Всього по- ступило	в тому числі		витрачено		продано
	від кол- госпу	від свого господар- ства	на особис- те харчу- вання	на годів- лю худоби	
Зернові й бо- бові культури	869	652	217	709	54
картопля	2122	384	1738	861	106
ярина	259	35	214	205	17

Навіть у тих найбільше забезпечених господарствах, хліба, що його одержували від колгоспів, не вистачало для сім'ї, не кажучи вже про картоплю та ярину. Для більшої частини колгоспників присадибне господарство було основним джерелом існування.

Та в 1939 р. й це джерело значною мірою віднято у селян. За новим виданим законом розмір садибних земель був зменшений до 0,25 і навіть до 0,15 гектара.

Щоб уявити собі, як упав життєвий рівень українських селян за час колективізації, наведемо дані двох бюджетових переписів 1925 й 1935 рр. І знову повторюємо, що останні дані без сумніву перебільшені та що в 1935 р. для обстеження були взяті не типічні колгоспи і господарства.

Суттєвість бюджетових дослідів полягає в тому, що у вибра-

них господарствах провадиться обчислення прибуткових витрат всіх категорій.. Облік ведеться на протязі року, після чого складається баланс господарства, що характеризує виробництво і споживання.

В 1926 р. було проведено бюджетове обстеження 102 селянських господарств, вибраних у всіх районах України. В 1936 р. таке обстеження було проведене в трьох областях — Київській, Дніпропетровській і Одеській.

Для порівняння даних, приведених в грошовому обчисленні, треба мати на увазі, що в 1926 р. карбованець ішов у золотім паритеті, а в 1935 р. він був рівний середньому 0,2 його. В сільсько-господарських продуктах його курс був ще нижчий, але він частково компенсувався меншим зростанням цін на промислові товари. Так, напр., кілограм житнього борошна в Київській області коштував 9 коп. у 1926 р. і 1 карб. 64 коп. в 1935 р., кілограм картоплі відповідно 2 коп. і 41 коп. (Дані зі згаданих бюджетових обстежень).

Забезпечення худобою було:

(на один двір)

роки	коні	рогата худ.	свіні	вівці й кози	птахи й крїлики	бджоли
1926	1,4	1,6	1,6	4,6	10,4	21
1936	—	1,1	0,7	0,007	7,6	—

(Дані за 1936 рік з одеської області).

Грошових прибутків на один селянський двір у 1926 р. було 383 карб. 51 коп., а в 1935 р. — 590 карб. 89 коп., або з поправкою на курс карбованця — 118 карб. 18 коп. З цієї суми прибутків 23% заробітків на стороні. В 1935 р. прибутки від заробітків підвищились до 41%, а від продажу продукції впали до 59%. Зі всіх грошових прибутків заробіток у колгоспі становив тільки 26%. На душу сільського населення грошеві прибутки від колгоспу давали, напр., в Київській області 16 карб. на рік, або з поправкою на курс 1926 р. 3 карб. 22 коп.

Запаси продуктів на початок року були:

(на одне господарство в кілограмах)

роки	зернових й бобових культур	картопель і ярини	масла й сала	яєць
1926	1.769	2.432	33,3	34
1935	331	804	175	—

Характеристично, що на 17. VII. 1935 р. запас продуктів у Дніпропетровській області на одну сім'ю був в середньому: зернових 8 кг., картоплі 1 кг., а городини 0. Так само і в Одеській області. Таким чином, ще за 2 місяці перед збором урожаю селянство майже не мало жодних продуктів.

Ще яснішим стає занепад селянського господарства, якщо порівняти місячне споживання головних продуктів на одну душу селянського населення. Дані ми беремо з тих самих бюджетових обліків: (1935 р. у Київській області):

(в кілограмах)

роки	печеного хліба	круп і бобових	картоплі	овочів й ярини	олії	м'яса й сала
1926	15,4	15,0	62,0	36,9	0,5	3,05
1935	13,5	2,6	17,5	12,6	0,07	0,48

(продовження)

роки	рибних продуктив	масла	сметани й сиру	яець штук	цукру й конди- торських вировів	молока
1926	0,3	0,04	0,4	4,1	0,2	12,8
1935	0,18	0,05	0,15	0,94	0,13	10,0

Як бачимо, споживання навіть краще забезпечених господарств у 1935 р. абсолютно для всіх продуктів нижче, ніж у періоді НЕП-у, але сам »НЕП« в цьому відношенні далеко ще не досяг передреволюційного рівня.

Дати порівняння в споживанні промислових продуктів значно важче, бо ми не маємо співвідношень вартостей за ці два періоди. Наскільки це порівняння можна зробити, воно, безсумнівно, вказує на значне зниження рівня задоволення потреб. Так, напр., річне запотребування мануфактури було в 1935 р. 5 метрів на людину. Цій кількості відповідає в 1926 р. сума 13 карб., що приблизно відповідало 13 метрам. Взуття припадало в 1935 р., 0,35 пари річно на людину, в 1926 р. — 6 карб. 50 коп., що наближалось до вартості однієї пари й т. д.

Колективізація, таким чином, досягла своєї мети: коштом занепаду селянського населення, держава одержала можливість щорічно вкладати величезні суми в промисловість, щоб забезпечити швидкі темпи мілітаризації країни.

Правда, колективізація довела водночас до різкого занепаду сільсько-господарського виробництва, до його деградації, але навіть з такого деградивного або, в кращому разі, нерозвиненого господарства держава при колективній формі користування землею могла витягти більше, ніж з такого, що зростало б, але жило у вільних формах.

Валовий збір хліба в порівнянні з 1913 р., правда, збільшився з 801 до 898 мільйонів центнерів, але й площа під зерновими культурами зроста з 94,4 міл. га до 101,5 міл. гектарів. Таким чином, зріст урожайності піднісся за 20 років всього на 4%, що

в дійсності є регресом, якщо взяти на увагу величезне збільшення витрат на га в зв'язку з механізацією.

Площа технічних культур значно зросла і це треба розглядати як прогресивне явище, та воно пояснюється зростом промислового попиту на сирівці і повинно розглядатись в аспекті індустріалізації країни, а не природнього еволюційного процесу в сільському господарстві. Впровадження цих культур не підвищило прибутковості селянства, навпаки, зменшило її, бо цим самим зменшилась частина зернових культур, що від їх збору залежала оплата «трудодня». Всі технічні культури цілковито йшли на здачу державі.

Отже, еволюція сільського господарства за останніх 60 років без сумніву показує, що нормальному розвитку його завжди перешкоджали міркування, що виходили не з інтересів сільсько-господарського виробництва, а частіше з інтересів фіску.

Два періоди, що дали деяку можливість еволюції виробництва (перший — після Столипінської реформи і другий — період НЕП-у) були штучно затримані війною 1914 р. та суцільною колективізацією. Все ж таки, як не ворожі були ті два етапи, вони відкрили колосальні можливості зросту сільського господарства, невичерпне джерело прихованих, нерозвинених сил.

Разом з цим, ця сама історія розвитку селянського господарства переконливо довела, що загальні форми користування землею, чи вони будуть у формі «общини», а чи в формі колгоспів, не забезпечують виробничого прогресу. Навпаки, вони затримують його.

Нарешті досвід Советської Росії довів, що марксистська доктрина про абсолютні переваги великого виробництва над дрібним у всіх галузях народньої діяльності не може бути застосована до сільського господарства.

VIII.

Хоч радгоспи розмірами своєї площі та кількістю сільсько-господарської продукції не грають помітної ролі в загальному балансі країни, проте, самий тип підприємства і те значення, що надав їм уряд, змушують нас трохи затриматися, щоб познайомитися з їх розвитком.

Перед революцією 1917 р. дідицькі і державні землі становили значний відсоток сільсько-господарської території. Так в Україні з загального числа 39,223 тис. десятин придатної площі належало дідичам, церкві, державі, великим власникам і купцям 17.826 тисяч десятин.

Більш як 5 мільйонів десятин передано після революції селянам, частину землі зараховано на внутрішньо-український колонізаційний фонд і 10,1 міл. десятин збережено державою, щоб організувати великі підприємства-радгоспи.

Мета держави при організації радгоспів полягала ось у чому:

1. На досвіді радгоспів мала бути доведена доктрина большевиків про перевагу великого виробництва над дрібним. Це мусіло, на думку большевиків, вплинути на психіку індивідуаліста-селянина і спонукати його до переходу на спільну систему землеробства.

2. Радгоспи повинні були стати основою агрикультурного впливу і обслуговування навколишнього селянства. В їх завдання повинно ввійти постачання селянам поліпшеного насіння і худоби, пропаганда поліпшеної сівоzmіни, розповсюдження сільсько-господарського знання і т. д.

3. Врешті, і то найголовніше, радгоспи повинні були стати хлібними фабриками держави. Перед революцією основну масу товарового хліба (71,6%) давали дідичі й великі селянські господарства. Розподіл земель між селян, утворення великого числа нових малоземельних господарств із колишніх наймитів і безземельних, розкуркулення великих селянських господарств — усе це, на думку большевиків, повинно було спричинити зменшення товарового хліба. Завдання постачати містам хліб повинна була взяти на себе держава коштом радгоспів. Така була концепція большевиків на початку революції.

Крім того, частина колишніх дідицьких маєтків зберіглася для організації в них сільсько-господарських комун, що мали стати вищою формою усупільнення сільського господарства. В комуні усупільнюється не тільки земля й знаряддя, але й продукти споживання, житлові приміщення, хатні речі і т. ін. Громадське, спільне харчування є головною формою розподілу продукції господарства.

Можна сказати, що перед НЕП-ом радгоспи жодної ролі в сільсько-господарському виробництві не грали. В наслідок громадської війни, колишні дідицькі маєтки опинилися без тягової сили, без інвентаря і без виробничих запасів. Все це розібрало населення та армія. Жодних умов для організації великого сільсько-господарського виробництва, що мали б послужити зразком для селянського господарства, радгоспи не мали. Перешкодив організації виробництва й брак робочих сил. Колишні сільсько-господарські робітники одержали землю, і віддавати свій труд за грошову оплату, при катастрофічним зменшенні вартости грошей, звичайно, не хотіли.

Радгоспи в тому періоді з трудом обробляли частину своїх земель, а решта площі залишалась зовсім не обробленою, або її передавали в аренду селянам.

Про забезпечення міського населення хлібом коштом радгоспів не могло бути й мови. Самі радгоспи часто потребували на засіви насінних позик від держави.

В період НЕП-у радгоспи змогли трохи впорядкувати своє виробництво, доповнити тяглову силу, інвентар, але якоїнебудь ролі в економіці України вони в той період не грали. Треба пам'ятати, що перед революцією основна маса дідицьких маєтків була економічно рентовною лише в тому випадку, коли їх землеробство було органічно зв'язане з промисловими підприємствами, або з веденням таких ринкових галузей, як скотарство, молочне господарство й ін. Тільки зернове або яринове землеробство могло бути рентовним тоді, коли воно не було дуже віддаленим від ринків великих міст, морських або річних портів та ін. Низькі ціни на хліб у царській Росії через конкуренцію зі селянським господарством, слабкий розвиток доріг, високі тарифи — все це знижувало прибутковість зернового землеробства.

У радгоспів відібрано всі промислові заклади, а розвиток скотарства вимагав багато часу, а тому ясно, що вони на базі одного лише оброблювання поля не могли розширити та укріпити свої господарства.

Тільки в напрямку збереження і розвитку расової худоби радгоспи зробили дуже помітну і корисну роботу. Ті незначні залишки расової худоби, що збереглися після революції, були зібрані в радгоспах.

Поширені в Україні породи великої рогатої худоби: поліська, білоголова, червоно-німецька, сіро-українська, швіцька і ін. завдячують своє збереження в основному праці радгоспів. Звідси вони йшли пізніше в селянські господарства.

В 1928 р. політика щодо радгоспів змінюється. Прийнято постанову: «розширити і укріпити старі радгоспи, організувати і розвинути нові великі радгоспи».

На відміну від індивідуального селянського господарства, що було основною формою землекористування в той час, радгоспи розглядаються так як підприємства, що в основному мають «послідовно-соціалістичну» структуру. Історично цей стан радгоспів повинен розвиватись і поглинути залишки капіталістичної системи виробництва.

Наступні цифри (з цілого Советського Союзу) подаємо через брак інших.

Зріст основних показників радгоспів такий:

	Одиниці виміру	1928	1938
Число радгоспів	одиниця	3,125	3,961
Середня річна чисельність робітників	тисяч	316,8	1319,8
Засівна площа	тис. гектар	1,735	12,411
в тому числі зернових	„ „	1,097	8,496
Число тракторів	„ штук	6,7	85,0
Їх сила	—	77,6	1751,8
Число комбайнів	тис. штук	—	26,6
Число вантажних автомобілів	„ „	0,7	30,6
Поголов'я худоби:			
коней	мл. голів	0,12	2,0
великої рогатої	„ „	0,18	3,7
свиной	„ „	0,06	2,8
овець і кіз	„ „	0,75	7,0
Основні фонди балансової оцінки	мл. карб.	382,0	7.253,2
в тому числі виробничі	„ „	294,5	5.663,2
Валова продукція:			
зерна	мл. центнер.	11,3	87,3
молока	„ „	0,5	20,7
вовни	тис. центнер.	21,0	186,0
Вся валова продукція в незмінених цінах 1926—27 рр.	мл. карб.	229,7	1.630,6

(„Социалистическое сельское хозяйство“, Статист. сборник, вид. 1938 р.)

За цих 10 років політика радгоспів пережила ряд різких змін. Так, напр. в 1933 р. число радгоспів доходило до 10510 з площею 15.026 тис. га. Поруч із державними радгоспами існували ще господарства споживчої кооперації, що до того часу були цілком удержавлені і радгоспи ОРС-ів (відділи робітничого постачання заводів). Від 1933 р. майже при кожному заводі були організовані такі відділи й наділені землею. В 1936 р. зліквідовано ці відділи і кооперативні радгоспи, а землі частинно передано колгоспам. Деяка частина радгоспів була передана знову організованим трестам приміських господарств.

В 1930 р. з'явилась постанова утворювати великі радгоспи. Було й такі, що не раховували по декілька десятків тисяч гектарів.

Крім цього, радгоспи будовано за принципом суворої спеціалізації. На 17-тому партійному з'їзді в 1933 р. було прийнято постанову »зменшити забезпечення землею занадто великих радгоспів і ліквідувати їх надмірну спеціалізацію«.

В наслідок цього середнє забезпечення радгоспів землею різко міняється:

Засівна площа на 1 радгосп в тис. гект.

Роди радгоспів	1930	1931	1932	1933	1934	1937
Зернові	8,3	23,9	19,9	13,8	9,2	10,3
М'ясо-молочні	0,8	2,5	1,5	1,8	2,2	2,6
Свинарські	0,7	1,3	1,4	1,6	2,0	2,7
Овочеві	1,3	2,4	2,5	2,6	2,5	3,4

Зернові радгоспи гігантських розмірів дробляться, а засівна площа скотарських радгоспів зростає.

З того часу всі радгоспи, поруч зі своїми галузями, розвивають і побічні галузі. Так, напр.,

Припадає голів худоби на 100 га. пашні

Системи радгоспів	Роки	великої рога-тої худоби	Свиней	Овець і кіз
Зернові радгоспи	1933	0,53	0,99	0,37
	1937	4,08	0,33	8,38
Радг. цукрового буряка	1933	13,39	7,31	0,99
	1937	24,02	15,65	4,62

Та не зважаючи на всю політику сприяння радгоспам, не зважаючи на дуже велике фінансування їх державою, ефекту, що на нього чекали, радгоспи все ж таки не дали.

Хоч урожайність окремих зернових культур і збільшилась, але ані абсолютною величиною, ані коефіцієнтом піднесення вона не перевищувала колгоспний урожай. Перед революцією врожай дідицьких господарств був значно вищий від селянського не тільки абсолютною масою, але й темпо його зростання вдвічі перевищувало темпо селянських полів. За даними Риліцького в Полтавській губернії врожаї 7-ми найголовніших культур в дев'ятиріччя були в середньому:

Дев'ятиріччя	у дрібних господарів	у великих господарів	% піднесення у дрібних господарів	% піднесення у великих господарів
1886—1894	45 пуд.	57 пуд.		
1895—1903	51 „	70 „	11,8	18,6
1904—1912	57 „	81 „	10,5	13,6
Всього в пудах			12	24

В радгоспах збір зернових культур за дев'ятиріччя від 1928 до 1938 р. збільшився, як сказано вище, з 11,3 мілн. центнерів до 87,6 мілн., себто 7,8 разів. В той час засівна площа під зерновими культурами зросла з 1.097 тис. га. до 8.496 тис. га, себто в 7,7 разів. Виходить, що збір хліба з одиниці площі залишився

майже незмінним. Урожай зернових культур з одного гектара в радгоспах давав такі цифри:

	1928		1930		1932		1934	
	радг.	колг.	радг.	колг.	радг.	колг.	радг.	колг.
УРСР	8,7	9,1	7,8	7,5	6,7	6,5	8,8	9,1
СССР	10,3	8,7	9,3	8,3	7,2	6,8	8,4	8,5

Сельское хозяйство СССР, вид 1935 р.)

Як видно, різниця між радгоспами і колгоспами невеличка, але треба розуміти, що в радгоспах був більший відсоток таких культур, як озима пшениця, ячмінь, кукурудза і менший відсоток гречки й проса, що частково підвищувало середню врожайність з одного гектара.

Не спостерігається також значного зросту продукції в інших галузях сільсько-господарського виробництва. Так, напр., поголів'я великої рогатої худоби збільшилось за 10 років в 20,6 разів, а продукція молока лише в 14 разів.

Таким чином, рентовність радгоспів не тільки не зростала, але падала, якщо прийняти на увагу, що за тих 10 років у радгоспи вкладено величезні капітали. За час від 1928 р. до 1935 р. ті вклади, рахуючи в незмінній вартості 1926-1927 рр. складали:

(в мільйонах карбованців)

Роди засобів виробництва	1928	1935	Збільшення
Будівлі сіл-госп. значення	38,1	1.484,2	1.416,1
Інвентар і машини	64,6	1.373,7	1.309,1
Худоба, птахи	59,3	706,9	647,6
Інші виробничі засоби	1,1	198,7	197,7
Всього основного виробн. капітал.	193,0	3.763,5	3.570,5

До 1938 р. ця сума зросла до 5.663,3 млн. карб. Капіталовкладання на 1 га засівної площі становили в 1928 р. 111,2 карб., а в 1938 р. 456,3 карб., себто в 4 рази більше. За той час валова продукція з 1 га зменшилася із 132,4 карб. до 131,4 карб. (Соціаліст. сільське господарство, 1939 р., стор. 29.).

Це зростання капіталу у виробництві не компенсується зменшенням розмірів робочої сили на одиницю продукції.

Середня кількість робітників на рік на га засівної площі за тих же 10 років зменшилася, правда, на 0,18, але ці цифри потребують виправлення. В 1928 р. нараховано 293 робочих днів по 8 годин на день, а в 1938 р. 303 по 10 годин. Стосуючи відповідний коефіцієнт поправки, ми одержимо, що показник для 1938 р. буде 0,14. Заробітня платня 0,14 середньорічного робітника, що

виявляв економію в труді в порівнянні з 1928 р. дає заощадження 41 карб. 21 коп. на гектар, а оплата збільшення капіталу 17 карб. 25 коп. на га.

Таким чином економія в заробітній платні перевищила оплату збільшеного капіталу всього на 28 карб. 95 коп. Ця сума далеко не покриває вартости амортизації машин, якщо останню взяти навіть у розмірі 10% (хоч вона фактично була значно вища), бо з суми наростання капіталовкладу в такому разі вона становить 34 карб. 51 коп. на га.

Отже, при надзвичайно низькому рівні заробітньої платні та при тому рівні агротехнічних умов, що існував в ССРСР, та при удосконаленій системі експлуатації, посилена механізація радгоспів не дала належного ефекту ані щодо підвищення валової продуктивності, ані щодо рентабельности виробництва.

Щоб побачити наскільки нижча була дійсна заробітня платня сільсько-господарських робітників при советах від передреволюційної платні, порівняємо дані 1912 р. з 1935 р. Середній заробіток сезонного робітника (зайнятого на 100 днів літнього часу) в Полтавській губернії перед революцією хитався від 1 карб. до 1 карб. 50 коп. на день. В 1935 р. той же робітник радгоспу одержував 3 карб. Коли перевести ці суми на збіжжя, вони становлять відповідно 15 кг. і 3,8 кг., при чому, за 1935 р. беруться тверді державні ціни, за які селянин хліба не купував. Ринокні ціни дали б ще більшу різницю.

Зі своїм основним завданням — бути зразками найбільш раціонально організованого й рентабельного сільсько-господарського виробництва, радгоспи, таким чином, не упоралися.

Не виконали вони також і свого другого завдання — бути головними постачальниками сільсько-господарської продукції державі. Частина зернових культур, що їх здано державі, становила 22,9% загального валового збору, себто товарність зернової продукції в радгоспах не перевищувала селянську передвоєнну товарність. В порівнянні з дідичьким господарством, де товарність досягала 40-50% валового збору, вона була значно нижча.

Також щодо питомої ваги в хлібозаготівлях радгоспи не виділялись нічим серед інших форм сільсько-господарського виробництва: площа радгоспів складала, напр., в 1934 р. 11,4% загальної площі, а по здачі зернових культур вони займали 12,7%.

Та все ж таки, не зважаючи на порівняно невелике стягнення державою зерна у радгоспах, бо вони мали власний машино-тракторний парк і не оплачували, таким чином, робіт натурою, не зважаючи навіть на нужденну оплату робітників, на широке

фінансування радгоспів державою, величезна більшість радгоспів була дефіцитна. Тільки в останній час, коли радгоспам дано можливість займатися промисловим переробленням своїх сирівців, шляхом побудови молочно-масляних заводів і ін. (в 1935 р. вартість таких промислових підприємств досягла вже 375,9 мільйонів карб. у золотій валюті), частина радгоспів могла мати не дефіцитний баланс.

Одною з причин дефіцитності радгоспів було, без сумніву, стягання з них продукції за твердою ціною, розмір якої був значно нижчий собівартості. Так, напр., собівартість літру молока в радгоспах становила звичайно 50 — 60 коп., а держава платила за літр до 20 коп. За метричний центнер збіжжя держава платила від 6 карб. 40 коп. до 9 карб. 80 коп., в залежності від культури, тоді як оплата тільки робочої сили, затраченої на виробництво одного метричного центнера збіжжя, коштувала радгоспові 16 карб. 40 коп. При облікові всіх витрат собівартість метричного центнера становила звичайно 42 — 45 карб. Втрати, що їх мали радгоспи на державній хлібоздачі, перекидалися на інші продукції й тим самим ще більше підвищували їх собівартість.

Велике значення для собівартості продукції мали так звані накладні витрати, себто витрати, зв'язані з утриманням адміністративно-господарського апарату. Цей апарат був незвичайно великий і цим радгоспи відрізнялися від колішніх дідицьких маєтків. Сума накладних витрат досягала 200 — 300 і вище відсотків у відношенні до суми заробітної платні, що її виплачувано виробничим робітникам.

В 1938 р. на 3.961 радгоспів, не рахуючи партійних директорів, секретарів партійних організацій, голов професійних спілок і ін. було: 1300 інженерів, 9700 агрономів, 5000 агротехніків, 8500 зоотехніків, 4000 ветеринарних лікарів, 7000 механіків і багато інших.

Головною ж причиною низької рентовності як радгоспів, так і колгоспів була, як вище сказано, низька продуктивність праці. На жаль, у всіх радянських звітових матеріалах це питання старанно затушовувалось або дані обчислювались за цілковито неправильною методою. Найчастіше продуктивність праці обчислювано вартістю продукції на одного робітника на рік, в той час як і вартість грошей і політика цін мінялися.

Покористуємось, тому, тими самостійними обліками, що їх перевів доктор економічних наук Кубанін у своїй праці. «Уровень производительности труда в сельском хозяйстве СССР и США» («Проблеми економіки», 1941 р.).

Він дає таке співвідношення продуктивності праці:

(в ССРСР і Об'єдн. Державах Америки)

Галузі сільського господарства	Витрата праці на виробництво		в скільки разів
	1 цент. с.-г. в радгоспах в 1937 р.	продукції в ЗДА 1927-31 рр.	продукційності праці в радгоспах нижче як у ЗДА.
Хліборобство:			
пшениця	1,14	0,17	6,7
овес	1,19	0,21	5,7
кукурудза	1,41	0,34	4,1
бавовна	18,72	10,57	1,8
буряки	0,73	0,9	8,1
картопля	0,67	0,24	2,8
Всього хліборобства			4,8
Скотарство:			
молоко	4,63	0,75	6,2
вовна	179,1	8,89	20,1
Всього зі скотарства			7,6

Треба звернути увагу, що порівнюються дані за 6 років і що за той час відхилення не дуже збільшилося. Порівняння з господарством ЗДА тим цікавіше, що типи московського й американського господарства багаті в дечому однакові.

Таким чином, продуктивність праці у великому соціалістичному виробництві Росії через 20 років після революції було в 4,8 разів нижче як у фермерському господарстві Америки, а між тим Ленін учив своїх прихильників: »Продуктивність праці — це найголовніше для перемоги нового громадського порядку«.

Ми не маємо можливості порівняти продуктивність праці в колгоспі і присадибному господарстві селянина через брак необхідних матеріалів. Але навіть примітивний підрахунок змушує догадуватись, що продуктивність праці в приватному господарстві значно вища. Для такого підрахунку ми користуємось матеріалами з праці Центрального Статистичного Управління — »Продуктивність і використання праці в колгоспах у другій п'ятирічці«, вид. 1939 р. Кількістю сільсько-господарської праці липень є середнім місяцем у всьому сезоні, тому дані з цього місяця можна прийняти за середні всього літа.

Витрати робочого часу в цьому місяці 1937 р. такі:

(у відсотках до загального часу)

	у колгоспі	у присадибнім господарстві	в чужих підприємствах у найманій роботі	в домашньому господарстві
Мужчин	67,5	4,0	23,1	4,6
Жінок	52,8	19,6	7,1	20,5

Середній запас чоловічого робочого часу, (за даними бюджетових обліків 3-ох областей України), становить 404 дні на один двір і жіночого — 449 днів на один двір. Обраховуючи подані відсотки ми встановимо, що колгоспник за час від 15 квітня до 15 жовтня у своєму присадибному господарстві затрачував 52 чоловікоднів. Від 1937 р. середній розмір присадибної ділянки був 0,49 га, або з заокругленням 0,5 га. На цій ділянці розводились городні культури. Крім цього, на кожний колгоспний двір припадало в середньому 1,38 голови великої рогатої худоби, 0,7 свині та 1,59 овець і кіз.

Розглянемо норми обробітку, що були в колгоспах. На городніх культурах вони хиталися від 65 чоловікоднів на 1 га картоплі, до 200 днів 1 га капусти. Беручи звичайне відношення культур, ми одержимо в середньому 109,8 чоловікоднів. В скотарстві норми праці були такі: на корову 46 днів, на молодняк 24 днів, на свині 22, на вівцю 4. Ураховуючи норми середньої забезпеченості колгоспника худобою з розрахунку на пів року та додаючи витрати праці на $\frac{1}{2}$ га засівної площі, ми одержимо, що за колгоспними нормами двір повинен витрачати на своє присадибне господарство 93,6 чоловікоднів, при фактичній витраті 52 днів. Навіть, якщо перерахувати ці 52 дні на 12-годинні, то й тоді продуктивність праці у приватному господарстві виявиться вищою на 61%, або й ще більшою, коли врахувати, що продукція в особистім господарстві колгоспників була й по кількості більша і по якості ліпша.

Чим пояснити такий низький рівень продуктивності праці в колгоспнім і радгоспнім виробництві в порівнянні з американською? Очевидно, що механізація сільського господарства не грала тут вирішальної ролі, бо, хоч в Америці на одного робітника припадає в 6 разів більше енергетичних ресурсів, як у ССРСР, але механічних ресурсів у рільництві в ССРСР більше. «Рівень механізації полеводства» — каже доктор Кубаник — «вищий у ССРСР, як у ЗДА. Однак, механізація сільського господарства в ССРСР має однобічний характер».

Без сумніву, велике значення в цьому випадкові мало те, що в большевицькім сільськім господарстві скотарство занимало багато меншу частину, та що в Америці риночні зв'язки значно ширші, але не меншу ролю грало й те, що в Советському Союзі заробітня платня була надзвичайно низька і не оплачувала нормальної витрати трудової енергії, праця була примусова та не було зацікавленості робітника в наслідках його праці.

Таким чином, в колгоспах ані в радгоспах большевикам не вдалось утворити таку форму виробничих відношень, яка могла б

гарантувати зріст сільсько-господарського виробництва. Сільське господарство було підпорядковане завданням індустріалізації та милітаризації країни, тому воно за 20 років дало меншу криву наростання, ніж за ті нужденні періоди часу, коли воно могло розвиватись в умовах відносно вільніших виробничих відносин.

Марні результати большевицького експерименту в сільському господарстві, різке розходження їх із пляновими передбаченнями змушували большевиків постійно затушовувати публіковані матеріяли. Цілий ряд даних, надзвичайно важливих для характеристики виробництва, вони подавали в процесовім обчисленні, не вказуючи на методи обрахунків. Дуже багато показників, що могли б викрити суперечність статистичних даних, не опубліковано взагалі. Статистичні органи одержували завдання подавати матеріяли так, щоб вони підтверджували ті або інші погляди потрібні партії. Тому користуватись офіційними даними для правильної аналізи економічних закономірностей надзвичайно важко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Материали Редакционной Комиссии закона 1861 года.
2. Ласицький: Хозяйственные отношения при падении крепостного права.
3. Статистика по движению землевладения в России, Изд. 1911 г.
4. Сельское хозяйство Украины. Изд. Народного Комиссариата Земледелия, Харьков 1923 г.
5. Личков: К вопросу о разложении поземельной общины.
6. Граф С. Ю. Витте: Записки по крестьянскому делу.
7. Воскресенский: Действующие законы о крестьянах. Изд. 1910 г.
8. Статистика по движению землевладения в России. Европейская часть. Изд. 1909 г.
9. Труды С'езда Союза Юго-Западных Земств за 1915 г.
10. Журнал «Хуторянин» Полтавського Т-ва Сільського Господарства, видання 1914 р.
11. Собрание Узаконений РСФСР, 1917 г. Nr. 1.
12. Журнал «Большевик» за 1927 р. Nr.7 - 8.
13. Збірник законів УСРР, 1920 Nr. 1.
14. Ленин: О продналоге.
15. Модотов: Политика партии в деревне. Госуд. изд. 1927 г.
16. Ленин: Сочинения, т. XVI.
17. Збірник законів УРСР 1927 р. Nr. 40 - 41. Земельный кодекс.
18. Трилисский: Аграрный вопрос и аграрная политика.
19. Збірник законів УРСР за 1922 р. Nr. 18.
20. Збірник законів УРСР за 1922 р. Nr. 43.
21. Гайстер: Расслоение советской деревни.
22. Институт Сельско-хозяйственной экономики. Динамика крестьянского хозяйства 1928 г.
23. Сельское хозяйство СССР. Изд. 1935 г.
24. Кооперация в числах. Вид. 1928 р.
25. Маркевич: Машинотракторные станции.
26. «20 лет советской власти», изд. 1937 г.
27. Колхозы во второй Сталинской пятилетке. Госпланизд. 1939 г.
28. Резолюции 16-го с'езда Партии большевиков.
29. Важнейшие решения по сельскому хозяйству, изд. 1935 г.

30. Важнейшие решения по сельскому хозяйству, изд. 1938 - 40, изд. 1940 г.
31. Колхозы УССР за 1938 г.
32. «Артельный договор» Левитского.
33. Отчет общества «Село - Техника» за 1922 г.
34. «МТС во второй пятилетке». Центр. Управ. Народно-хозяйств. Учета, Москва 1939 г.
35. Выполнение плана по сельскому хозяйству на 1. X. 39 г. Народн. Комис. Земледелия, Москва 1939 г.
36. Социалистическое сельское хозяйство. Центр. Управ. Народно-хозяйств. Учета, Москва 1939 г.
37. Итоги выполнения первого пятилетнего плана. Государств. Плановая Комиссия, Москва 1934 г.
38. Сборник руководящих материалов по финансированию МТС, Москва 1939 г.
39. Сталин: Отчетный доклад 17-ому съезду партии.
40. Бюджеты колхозников, Київ 1936 р.
41. 102 бюджета. Наркомат Земледелия Украины, Харьков 1926 г.
42. Кубанин: Уровень производительности труда в сельском хозяйстве СССР и США. «Проблемы экономики», 1941 г.
43. Центральное Статистическое Управление. «Производительность и использование труда в колхозах во второй пятилетке», Москва 1929 г.

Ціна 5.00 НМ.